

15. OBRAZOVANJE I PRIVREDNI RAZVOJ CRNE GORE

Milenko Popović

Sažetak: U radu je, nakon uvoda, data analiza izvora rasta privrede. U drugom poglavlju je dato mjerenje uticaja znanja, shvaćenog u najširem smislu, na stopu rasta ekonomije mjerenu BDP-om. U trećem poglavlju je data analiza i mjerenje uticaja obrazovanja na stopu rasta, te mjerenje uticaja napretka primijenjenog znanja na rast. U četvrtom poglavlju je data makroekonomska i mikroekonomska analiza efikasnosti investicija u kapital obrazovanja. Dobijene stope prinosa su visoke kod svih stupnjeva obrazovanja, a posebno kod visokog i višeg obrazovanja. U petom poglavlju se ukazuje i na druge oblike sposobnosti koje, pored instrumentalnog znanja, daje obrazovni sistem, te na one aspekte blagostanja koji nijesu sadržani u BDP-u, a koji su od krucijalne važnosti za kvalitet života ljudi i koji bitno zavise od nivoa obrazovanja. U posljednjem poglavlju je, polazeći od prethodnih analiza i od pravaca razvoja obrazovanja i procesa učenja u svijetu, ukazano na pravce razvoja koji bi trebalo da obrazovanje učine osnovnom polugom razvoja Crne Gore.

Ključne riječi: *stopa rasta, obrazovanje, ljudski kapital, stopa prinosa*

Abstract: After introduction we present sources of growth analysis for Montenegrin economy. In the second section global factor productivity and contribution of broad knowledge on rate of growth is given. In the third section we present analysis and measurement of influence of education as well as influence of applied knowledge on economic growth. In fourth section we present macroeconomic and microeconomic analysis of efficiency of investment in education. The rates of return are very high for all levels of education. They are especially high for university level graduates. In the fifth section an effort has been made to stress importance of education for development of some other, apart from skill, abilities that are important for the growth of nation. Also we stressed the fact that education has influence on some other sources of wellbeing that are not captured by GDP. Finally, in the last section we present sets of measures that might help education to become driving force of Montenegrin development.

Key words: *growth rate, education, human capital, rate of return*

---

* Prof. dr Milenko Popović, Fakultet za poslovne studije „Montenegro Busines School”, Univerzitet Mediteran, Podgorica

15. 1. UVOD

Zahvaljujući niskom nivou razvoja i konsekventno niskom nivou očekivanih nadnica, koje u vidu oportunitetnog troška predstavljaju dominantnu stavku u troškovima obrazovanja, u Crnoj Gori već čitav niz dekada postoji visoka stopa prinosa na ulaganja u sve vrste obrazovanja. Prema ovdje datim mjerenjima društvene i privatne interne stope prinosa u posljednjoj dekadi iznose 18% i 20% kod visokog, odnosno 12% i 14% kod srednjeg obrazovanja.

Zahvaljujući visokim stopama prinosa na ulaganje u obrazovanje, imali smo i visoku sklonost mladih ljudi ka ovom obliku investiranja: obrazovanje je doskora bilo najpouzdaniji način da se ostvari ekonomska i socijalna promocija. Stvoren je značajan kapital obrazovanja. Samo onaj njegov dio koji nije emigrirao, već je ostao u Crnoj Gori u 2008. godini je vrijedio 4.138 miliona eura i bio je znatno veći od vrijednosti BDP-a. Njegov godišnji prirast u periodu od 2000. do 2008. je iznosio oko 38% BDP-a. Kada bi se na pravi način mjerio BDP, tj. kada bi u njega uključili i „proizvod” obrazovanja koji je ostao u zemlji, ispada da je ovaj „proizvod” obrazovanja predstavljao oko 28% BDP-a. Ako bismo tome dodali i onaj enorman dio proizvoda obrazovanja koji je otišao iz zemlje, ispada da je obrazovanje bez dileme najznačajnija crnogorska djelatnost. Visoka sklonost ka ulaganju u obrazovanje, posebno u visoko obrazovanje, predstavljala je našu najznačajniju razvojnu mogućnost. Ovu mogućnost mi, nažalost, nijesmo iskoristili.

Ovakav rast kapitala obrazovanja morao je imati i svog uticaja na rast BDP-a, čija je stopa rasta u posljednjoj dekadi iznosila 5,14%. Od tog rasta BDP-a 0,80% predstavlja apsolutni doprinos obrazovanja, što znači da čitavih 15,84% rasta BDP-a treba pripisati direktnom uticaju obrazovanja. Sam direktni doprinos obrazovanja se dijeli na onaj dio koji predstavlja uticaj poboljšanja obrazovne strukture i onaj dio koji je rezultat napora da se održi postojeći nivo obrazovanja radne snage koja raste. Uticaj prvog dijela je kod nas bio 0,18% u apsolutnom iznosu, odnosno 3,59% u relativnom iznosu. Drugi dio je imao dominantan uticaj: njegov uticaj je u apsolutnom iznosu bio 0,62%, što je predstavljalo 12,25% ukupnog rasta BDP-a.

Indirektni uticaj obrazovanja, koji bi trebalo da bude još značajniji, zanemarljiv je. To se vidi i iz paradoksalne činjenice da je uprkos visokom učešću onih sa visokim i višim obrazovanjem (preko 21% od ukupnog broja zaposlenih), stopa rasta napretka primijenjenog znanja kod nas u posljednjoj dekadi bila na zanemarljivom nivou od 0,14%, što je činilo tek oko 2,68% stope rasta BDP-a. Poređenja radi, u zemljama sa sličnim nivoom razvoja i sa daleko slabijom obrazovnom strukturom, doprinos napretka primijenjenog znanja se kreće od 35% do 40% rasta BDP-a. Interesantno je, takođe, da gotovo istovjetan nalaz imamo i za privredni rast Crne Gore u ranijem periodu od 1965. do 1985. godine.

Paradoks niske stope napretka primijenjenog znanja i visokog učešća visokoo obrazovanih u strukturi zaposlenih se dá lako objasniti kada se ima u vidu da je u minuljoj dekadi prihvaćen koncept razvoja u kojem se alokacija resursa potpuno prepušta jednom krajnje imperfektnom tržištu i gdje nema mjesta za aktivnu industrijsku politiku države. U ovoj situaciji razvoj se, prvo, zasnivao isključivo na stranim direk-

tnim investicijama, o čemu svjedoči i činjenica da su u ovom periodu strane direktno investicije (SDI) bile veće od stope investicija u fiksne fondove. Drugo, strano tržište kapitala je od svih razvojnih mogućnosti do sada prepoznalo samo da je Crna Gora jedna izuzetna destinacija za razvoj turizma. Ovo je imalo za posljedicu enorman rast građevinarstva, nekretnina i turizma. U posljednje vrijeme tržište kapitala (opet strano) prepoznaje i mogućnosti u domenu energetike. Razvijale su se, očito, djelatnosti vezane za prirodne resurse koje nemaju visoko učešće dodate vrijednosti i koje, posebno, nemaju visoku stopu rasta primijenjenog znanja. Sve ostale djelatnosti, za koje je baza razvoja stvorena prije devedesetih i koje je trebalo da se zaokruže prelaskom na više faze prerade (metaloprerađiva, drvoprerađiva, agrokomples, pomorski saobraćaj) razorene su. Njih „naše” tržište zbog niza imperfektnosti nije prepoznalo kao valjane, iako one to jesu, kako zbog veće dodate vrijednosti tako i zbog snažnije stope rasta tehnološkog progresa.

Sličnim tržišnim imperfektnostima se objašnjava i paradoks da najveće viškove radne snage imamo kod srednjeg obrazovanja, a da istovremeno najviše „uvozimo” upravo ovu vrstu radne snage. Poznato je da godišnje u našem turizmu radi oko 30 hiljada nerezidenata, dok se u građevinarstvu taj broj kretao od 35 do 40 hiljada. Imali smo, takođe, i značajan „uvoz” nekih drugih zanatskih zanimanja. Iako je istina da se ova neusklađenost dobrim dijelom može objasniti neadekvatnom ponudom obrazovnog sistema, ipak je glavni razlog ovoga u okolnosti da postoji neobično mala tražnja za zanimanjima i karijerama u građevinarstvu i turizmu. Razlog tome je u okolnosti da naše tržište nije bilo u stanju da iznjedri industrijsku organizaciju ovih djelatnosti koja bi bila u stanju da relativizira dugoročne i kratkoročne neizvjesnosti karakteristične za ova zanimanja i time ove karijere učini privlačnijim za mlade ljude.

Jedna druga disproporcija karakteristična je za visoko obrazovanje: prvo, ovdje već čitavih tri ili četiri dekade imamo hiperprodukciju kadrova i, drugo, imamo gotovo nevjerovatnu produkciju fakulteta društvenih i humanitarnih nauka. Zahvaljujući doskorašnjem postojanju šireg „jugoslovenskog” tržišta rada, ove dvije hiperprodukcije se nijesu ispoljavale na domaćem tržištu, pa smo uostalom zato i imali visoke stope prinosa na visoko obrazovanje. Ovo šire tržište rada koje bi apsorbovalo naše bečelore više ne postoji pa se u roku od najmanje jedne dekade može očekivati kumuliranje broja nezaposlenih sa visokim obrazovanjem, pad njihovih očekivanih nadnica, te konačno i pad stopa prinosa na ovu vrstu ulaganja. Na tržište rada EU se ne treba previše oslanjati kada je riječ o našim visokoškolicima. Prvo, u najboljem slučaju ono bi u formalnom smislu moglo postati dostupno tek za nekih 12 godina. Drugo, na tom tržištu rada postoje jezičke, kulturne i druge barijere koje ga čine gotovo neprobojnim, čak i kada bi, što nije slučaj, kvalitet naših visokoškolača bio na nivou onoga u Evropi. Umjesto rješenja, visoko obrazovanje Crne Gore bi, dakle, uskoro moglo postati veliki problem. Nije isključeno da se ono i potpuno obesmisli i uruši. Ovo pogotovo kada se imaju u vidu neka aktuelna kretanja u ovoj djelatnosti: slabljenje finansiranja Državnog univerziteta, tržišno ponašanje i ekspanzivna politika državnog fakulteta, vjerovatna vaučerizacija kao sistem finansiranja državnog i privatnih fakulteta i slično.

Uticaj obrazovanja na razvoj se, prvo, ne iscrpljuje samo kroz porast instrumentalnog znanja već i kroz razvoj sve tri vrste inteligencije – konvencionalne, emocionalne i socijalne – koje sve zajedno utiču na nivo BDP-a nacije. Urbanizacija i mutacija porodice od tradicionalne, preko *one-bread-winer* porodice do one koju imamo sada, a u kojoj su oba roditelja zaposlena, vodila je slabljenju porodičnog psihološkog polja i jačanju drugih polja uticaja. Nažalost, ni kod nas, kao uostalom i drugdje u svijetu, škola, prije svega osnovna i srednja, nije uspjela ni izdaleka da supstituiše porodicu jačanjem svoga polja uticaja, što je vodilo devastaciji kvaliteta osnovnog i srednjeg obrazovanja, pa time i slabljenju razvoja instrumentalnog znanja i, što je još gore, slabljenju razvoja sve tri vrste inteligencije. Pored ovog globalnog megatrenda, kod nas je djelovao i niz lokalnih trendova – ratovi, sankcije, tranziciona kriza – koji su dodatno doprinijeli pomenutom urušavanju. Drugo, nivo razvoja se ne mjeri samo rastom BDP-a, koji je mjera blagostanja ostvarenog kroz odnose generaliziranog reciprociteta, već i kroz razvoj odnosa partikularnog reciprociteta. Ovi odnosi partikularnog reciprociteta – porodični odnosi, odnosi u lokalnoj zajednici, prijateljstvo, odnosi na poslu, i slično – stvaraju prema nekim mjerenjima vrijednost koja je višestruko veća od BDP-a. Zahvaljujući pomenutoj mutaciji porodične strukture, ali prije svega zahvaljujući razvoju televizije i ostalih elektronskih medija, dolazi do konstantnog slabljenja vrijednosti koje se stvaraju kroz odnose partikularnog reciprociteta. Kod nas je ovaj trend još izraženiji zbog već pomenutih lokalnih trendova koji su tome dodatno doprinijeli.

Imajući naprijed rečeno u vidu, zalažemo se za izradu Strategije razvoja obrazovanja Crne Gore koja bi morala biti zasnovana i na sljedećim preporukama implicitno datim u ovom separatu:

- Ojačati kadrovski i materijalno osnovno i srednje obrazovanje na način da ono što je više moguće doprinosi ne samo razvoju instrumentalnog znanja već i razvoju sve tri vrste inteligencije, te da popuni izgubljeno porodično polje uticaja u svim domenima relevantnim za razvoj mladih ljudi.

- Visoka sklonost ka ulaganju u visokoškolsko obrazovanje mora predstavljati osnovnu komparativnu prednost u budućem razvoju Crne Gore.

- Da bi visoko obrazovanje postalo osnova razvoja potrebno je razviti odgovarajuću industrijsku organizaciju visokog obrazovanja, a prije svega na razuman način riješiti pitanje odnosa Državnog i privatnih univerziteta.

- Potrebno je, potom, prilagoditi ponudu programa koje nudi Državni univerzitet sa očekivanim potrebama naše ekonomije i društva.

- Treba ojačati kurikulume svih obrazovnih programa koji se nude kako bi oni bili uporedivi sa evropskim. To je potrebno kako zbog zahtjeva domaće ekonomije tako i da bi se pružila mogućnost onima koji moraju da emigriraju da se na adekvatan način prilagode zahtjevima stranih tržišta.

- Razviti dvostruku šemu finansiranja univerziteta – dio za obrazovanje i dio za nauku – i učiniti je dostupnom svim fakultetima. Ovo je jedini načina da se konačno otpočne sa razvojem naučnoistraživačkog rada na univerzitetima.

- Podstaći razvoj veza između univerziteta, s jedne, i klastera i inkubatora, s druge strane, kako bi se na što je moguće bolji način iskoristile mogućnosti aplikativnih istraživanja za razvoj domaće ekonomije.

Uslov za realizaciju jednog ovakvog koncepta, u kojem bi obrazovanje predstavljalo ključnu polugu razvoja, je napuštanje koncepta razvoja zasnovanog na isključivom oslanjanju na tržište i razvoj odgovarajuće aktivne industrijske politike države.

15. 2. UTICAJ NAPRETKA ZNANJA NA RAST PRIVREDE¹

1. Empirijsku analizu činilaca rasta privrede Crne Gore otpočecemo uvidom u osnovne podatke o rastu BDP-a. Osnovni podaci o dinamici privrede Crne Gore dati su u Tabeli 15. 1. Analiza će zbog nedostataka podataka biti ograničena na period od 2000. do 2008. godine. Period od 1990. do 2000. godine je isključen iz analize iz tri razloga. Prvo, podaci kojima raspolazemo za taj period su krajnje ograničeni i, zbog inflatornih udara, krajnje nepouzdana. Drugo, podaci o BDP-u koje ovdje dajemo ne postoje za period prije 2000. godine. Za taj period postoje podaci o društvenom proizvodu koji se po definiciji razlikuje od BDP-a. Konačno, čak i kada bismo raspolagali podacima za prethodni period, mi bismo morali sa mnogo većom pažnjom analizirati period 2000–2008. jer je to period u kojem dolazi do oporavka privrede nakon ratova i izolacije i do niza reformskih zahvata koji su morali imati svog refleksa na dinamiku pojedinih makroekonomskih veličina.

Da bismo dali poređenje sa prethodnim periodom razvoja, rezultate do kojih ćemo doći upoređićemo sa rezultatima jednog našeg ranijeg istraživanja izvora rasta Crne Gore koji se odnosi na period 1965–1986. [55]. Ni ovo istraživanje, dakle, ne pokriva teške devedesete, ali ni period petogodišnje krize koja im prethodi. Ta nepotpuna vremenska pokrivenost je, dakako, manjkavost, ali i izvjesna prednost ovog ranijeg istraživanja. Naime, primjena metodologije analize i mjerenja izvora rasta podrazumijeva da se ekonomija nalazi na ravnotežnoj putanji rasta. Rat i kriza to svakako nijesu. Naprotiv, stanje koje smo tada imali predstavlja teško iskliznuće sa putanje rasta koje nije moguće analizirati primjenom ove metode.

Ono što nas posebno ovdje zanima je stopa rasta realnog BDP-a. Posmatrano po godinama, vidimo da, uz male varijacije (2001, 2005), ona stalno raste od 2000. do 2008. U cijelom periodu ona iznosi 5,14%. Riječ je o prilično solidnom rastu posebno kada se ima u vidu nasljeđe iz kojeg se u ovom periodu izlazilo. Posebno je stopa rasta bila visoka u periodu posljednje tri godine, kada iznosi 8,6% u 2006., 10,7% u 2007. i 8,1% u posljednjoj 2008. godini. Ove stope su već zaista impresivne. Obratimo pažnju, međutim, na činjenicu da su ovako visoke stope rasta prije obilježje tranzitornog rasta, tj. rasta sa niže na višu putanju rasta, nego nešto što bi se moglo karakterisati kao dugoročna putanja rasta imanentna uspostavljenom privrednom sistemu. Čini se stoga opravdanim zaključiti da je prosječna stopa rasta od 5,14% mnogo bliža stopi rasta na dugoročnoj putanji rasta, odnosno nagibu logaritma te putanje, nego stope koje smo imali u posljednje tri godine. U tom svijetlu možemo reći da je stopa rasta od 5,14% nedovoljna za privredu poput crnogorske koja nastoji da

¹ Analitički i metodološki okvir koji je korišćen u ovom dijelu analize dat je u posebnom dodatku koji smo spremni dati zainteresovanim čitaocima. Model koji smo tu razvili baziran je na i inspirisan sljedećim radovima: Cobb i Douglas [6], Abramovitz [1], Sollow [78, 79], Denison [8–11], Kendrick [35–40], Griliches [20–25], Madison [43–45].

što prije prevaziđe nasljeđe nerazvijenosti i nasljeđe destrukcija iz prethodne deka-de. Pri ovoj stopi rasta se, naime, nivo BDP-a udvostručuje tek na svakih 14 godina, što je za naše prilike i, posebno, za naše aspiracije prilično dug period.

Tabela 15. 1. Osnovni podaci o rastu privrede Crne Gore u periodu 2000–2008.

	Elementi	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
1.	BDP u tekućim cijenama, milioni EUR	1.066	1.295	1.360	1.510	1.670	1.815	2.149	2.808	3.339
2.	Realni BDP, milioni EUR, cijene iz 2004.	1.515	1.531	1.560	1.599	1.670	1.740	1.971	2.378	2.571
3.	Stopa rasta nominalnog BDP, u %		21,53	5,04	11,01	10,57	8,70	18,40	30,67	18,91
4.	Stopa rasta realnog BDP, u % = 5,14%	3,10	1,10	1,90	2,50	4,40	4,20	8,60	10,70	8,10
5.	Implicitni deflator, stopa rasta		20,20	3,08	8,30	5,91	4,32	9,02	18,04	10,00
6.	BDP per capita u tekućim cijenama, EUR		2.100	2.208	2.435	2.684	2.912	3.443	3.869	4.498

Izvor: Monstat: Statistički godišnjak 2008, Nacionalni računi, Crna Gora u brojkama, Ministarstvo finansija: BDP za 2008. godinu

Da bismo utvrdili bazične elemente anatomije rasta naše privrede, potrebno je da utvrdimo i stope kretanja rada i kapitala, s jedne, te vrijednosti parcijalnih elastičnosti supstitucije u odnosu na rad i kapital, s druge strane. U oba slučaja ima velikih problema. Kada je o prvom problemu riječ, bili smo prinuđeni da počemo od najbližih aproksimacija koje su nam stojale na raspolaganju. U slučaju radne snage, pošli smo od podataka o stopama rasta zaposlenih. Najpodesniji podatak za ove svrhe bio bi podatak o časovima rada zaposlenih u privredi. Nažalost, kod nas niti takvi podaci postoje, niti postoje osnove za njihovu procjenu. Ipak, podatak o zaposlenosti je sasvim solidan za ovu svrhu analize. Stopa rasta zaposlenosti u periodu 2000–2008. bila je 2,1%, pa smo ovaj podatak i koristili u procjenama i mjerenjima. Primjena ovog podatka omogućuje nam da sasvim solidno procijenimo uticaj angažovanog rada na stopu rasta privrede. Nažalost, nećemo biti u mogućnosti da doprinos angažovanog rada razložimo na dio koji mjeri doprinos stvarno korišćenog rada i doprinos promjena u stepenu korišćenja rada.

Mnogo teže je bilo procijeniti stopu rasta fizičkog kapitala. Podaci o vrijednosti osnovnih sredstava ne postoje. Ne postoji ni dugoročna serija podataka o investicijama u fiksne fondove privrede, koja bi nam poslužila kao osnova da, primjenom metoda permanentne inventarizacije, damo bar procjenu vrijednosti kapitala u pojedinim godinama. Jedino što nam je preostalo je da ustanovimo stopu rasta investicija i da nju iskoristimo kao aproksimaciju za stopu rasta kapitala. Koliko je ova pretpostavka realna? Možemo reći da je ona, mada gruba, ipak solidna osnova za procjenu uticaja kapitala na privredni rast. U stvari, može se pokazati da kada se privreda nalazi na ravnotežnoj putanji rasta, tada stopa rasta kapitala mora biti jednaka stopi rasta investicija. Pošto se naša privreda u posmatranom periodu nalazila u tranzici-

ji između niže na višu putanju rasta, zaključujemo da je stopa rasta investicija morala biti nešto veća od stope rasta kapitala. U istom periodu je, međutim, iz istih razloga, dolazilo i do povećanja stepena korišćenja kapitala, s jedne, te do smanjenja prosječne starosti kapitala, s druge strane. Oba ova efekta pozitivno utiču na uticaj kapitala na stopu rasta, pa je to i bilo opravdanje za primjenu ove veće stope rasta investicija. Ovako utvrđen doprinos kapitala mjeriće, dakle, pored uticaja angažovanog kapitala i uticaj promjene (povećanja) stepena korišćenja kapitala, kao i uticaj poboljšanja starosne strukture kapitala na stopu rasta BDP-a. On svakako neće uticati na veličinu doprinosa znanja koja ovdje nas najviše zanima. Na osnovu podataka kojima raspolaže naša statistika, utvrdili smo da je realna stopa rasta investicija, kao aproksimacija realne stope rasta kapitala, iznosila 10,33% godišnje. Riječ je o zaista impresivnom rastu.

Drugi problem vezan je za procjenu vrijednosti koeficijenta parcijalne elastičnosti proizvodnje u odnosu na kapital i rad. Kada je privreda na ravnotežnoj putanji rasta, tada je, što se može i formalno dokazati, najrealističnije pretpostaviti da je riječ o Cobb-Douglas-ovoj (CD) agregatnoj proizvodnoj funkciji. Ovo znači da pomenuti koeficijenti parcijalnih elastičnosti moraju biti konstantni. Ekonometrijska procjena vrijednosti ovih parametara je bila isključena zbog nedostataka adekvatnih serija podataka o korišćenom kapitalu. Srećom, u konkurentnim tržišnim ekonomijama ovi parametri moraju biti jednaki učesćima kapitala i rada u raspodjeli bruto domaćeg proizvoda. Primjena ovog postupka procjene parametara parcijalne elastičnosti daje kao rezultat vrijednosti parametara od 0,33 za kapital i 0,67 za rad, što je gotovo isto kao i u ostalim ekonomijama sličnog nivoa razvijenosti. Mnogi istraživači, poput Mankiw-a [47] na primjer, i ne računaju ove parametre, već polaze od sličnih vrijednosti kao unaprijed datih i pouzdanih. Interesantno je da su iste procjene dobijene i prilikom ekonometrijskih testiranja za period razvoja od 1965. do 1985. [55], koji će nam u daljoj analizi poslužiti kao osnova za poređenje anatomije našeg aktuelnog rasta.

2. Polazeći od ovih podataka, napravili smo bazičnu analizu izvora rasta crnogorske privrede koja je data u Tabeli 15. 2.

Kao što vidimo, najveći doprinos stopi rasta ekonomije u proteklom periodu daje rast kapitala. Apsolutni doprinos rasta kapitala iznosi 3,41%, što čini čitavih 66,34% stope rasta BDP-a. Sljedeći po važnosti je doprinos zapošljavanja koji u apsolutnom iznosu daje 1,41%, što čini 27,39% rasta BDP-a. Najzanimljivije je da je doprinos znanja u širem smislu ekstremno mali. On iznosi tek 0,32%, što čini samo 6,27% stope rasta ekonomije. Ovo je značajan rezultat i on se ne može ispraviti eventualnim poboljšanjem podataka od kojih polazimo u mjerenju. Da bi ocjena o beznačajnom uticaju znanja na rast bila jasnija, upoređićemo je sa svjetskim prosjekom. U razvijenim zemljama doprinos ovako shvaćenog znanja se kreće oko 40% do 50%. U srednje razvijenim i manje razvijenim zemljama doprinos znanja se kreće od 35% do 40% (Maddison, [43], [44], [45]).

Imajući naprijed date nalaze i poređenje sa svjetskim prosjecima postaje prava zagonetka i izazov odgovoriti na pitanje zašto je to tako. Da bi analiza bila potpuni-

ja upoređićemo ove rezultate sa rezultatima ranijeg mjerenja za period od 1965. do 1985. U Tabeli 15. 3. dajemo rezultate tog mjerenja.

Tabela15. 2. Izvori rasta privrede Crne Gore u periodu 2000–2008.

	Izvori rasta GDP-a	Koefic.	St. rasta	Aps. doprin.	Relat. doprin.
A	Zaposlenost	0,67	2,10	1,41	27,39
B	Fizički kapital (fiksni fondovi)	0,33	10,33	3,41	66,34
C	Znanje u širem smislu – rezidual	0,67	0,32	0,32	6,27
	U K U P N O	1,00		5,14	100,00

Tabela 15. 3. Izvori rasta privrede Crne Gore u periodu 1965–1985.

	Djelovi rasta	1965–75.		1975–85.		1965–85.	
1.	BDP	5,23	100,00	4,97	100,00	5,10	100,00
2.	Doprinos angažovanog kapitala	2,38	45,50	2,00	40,20	2,19	42,90
3.	Doprinos angažovanog rada	2,28	43,60	3,13	63,10	2,70	53,00
4.	Doprinos znanja u širem smislu	0,57	10,90	-0,16	-3,30	0,21	4,10

Interesantno je da je stopa rasta društvenog proizvoda u periodu od 1965. do 1985. skoro ista kao ova koju smo imali za BDP u najnovijoj etapi razvoja. Još interesantnije je, međutim, to da je i u ranijoj fazi razvoja, u periodu prije iskliznuća sa putanje rasta, uticaj znanja na stopu rasta ekonomije bio slab u poređenju sa drugim zemljama sličnog nivoa razvoja. Taj je doprinos u cijelom periodu 0,21%, što čini tek 4,1% rasta društvenog proizvoda. Posebno je doprinos znanja mali u periodu od 1975. do 1985. kada iznosi negativnih -0,16% i čini takođe negativnih -3,3% rasta DP-a. I u ovom periodu kao i sada dominantan uticaj na rast ima kapital, čiji je uticaj na rast u cijelom periodu 2,19%, što čini oko 43% stope rasta društvenog proizvoda. Prema tome, možemo zaključiti da je u oba perioda razvoja uticaj znanja slab. Ovo posebno u poređenju sa zemljama na sličnom nivou razvoja. Rast je u oba perioda bio zasnovan na, kako se to ponekad kaže, „znoju i ciglama”, a ne na znanju. Kada od ovako ustanovljene stope rasta docnije odbijemo direktni uticaj poboljšanja obrazovne strukture, kako bismo ustanovili stopu primijenjenog znanja, vidjećemo da je stopa rasta primijenjenog znanja još manja, što zagonetku čini još većom.

Postoje dvije zajedničke karakteristike rasta i razvoja u oba posmatrana perioda i one, u stvari, objašnjavaju ovako mali uticaj i doprinos znanja. Prvo, kao što smo već vidjeli, u oba perioda najznačajniji uticaj na rast privrede ima rast kapitala. Ono što se iz gornjih podataka ne vidi je da je u oba perioda brzi rast kapitala bio zasnovan na eksternim, a ne na domaćim izvorima kapitala. U periodu od 1965. do 1985. preko 40% onoga što se tada nazivalo finalna potrošnja, a što odgovara konceptu ukupne potrošnje, formiralo se iz FNP-a (Fonda za razvoj nerazvijenih područja) i ostalih transfernih primanja (boračke i vojne penzije i slično). To je ukupno

činilo 66% društvenog proizvoda koji je generirala domaća privreda. Ovome, naravno, treba dodati i sredstva dobijena po osnovu inostranih kredita, pogotovo u periodu od 1970. do 1980. Očito, kompletan rast kapitala bio je formiran iz stranih sredstava, a i značajan dio javne i privatne potrošnje. U periodu od 2000. do 2008. godine glavni izvor rasta kapitala su, takođe, strana sredstva. Ovoga puta to su strane direktne investicije. One su u posljednje četiri najdinamičnije godine činile preko 30% BDP-a, što je iznad učešća investicija u BDP-u. Opet, dakle, imamo formiranje kapitala iz eksternih izvora. Ovakav način formiranja kapitala ima takvu političku ekonomiju koja nužno za sobom povlači slab napredak znanja shvaćenog u najširem smislu. Drugo važno zajedničko obilježje oba perioda razvoja je dominantan razvoj onih djelatnosti koje su zasnovane na prirodnim uslovima. Ranije su to bile grane zasnovane na ekstraktivnim djelatnostima, koje ne karakteriše najviši nivo tehnološkog znanja. Taman kada se krenulo sa osvajanjem viših faza prerade, koje karakteriše veći nivo tehnološkog znanja, izbili su ratovi, sankcije i slične nevolje koje su dovele do iskliznuća privrede sa putanje rasta. Razvoj koji sada imamo zasnovan je uglavnom na turizmu kao ključnoj grani za koju su uglavnom i vezane strane direktne investicije. Opet su, prema tome, investicije usmjerene prema granama zasnovanim na prirodnim resursima. Ove grane, međutim, takođe nijesu nosilac napretka tehnološkog znanja.

3. Rezultati dati u Tabeli 15. 2. omogućavaju da se utvrdi i marginalna proizvodnost kapitala koja odgovara bruto stopi prinosa na kapital. Ova informacija je sama po sebi interesantna i već zato zaslužuje da se iznese. Uz to, ona može poslužiti kao dobar test rezultata datih u Tabeli 15. 2. Rezultati ovog mjerenja dati su u Tabeli 15. 4. Prirast BDP-a izračunat je oduzimanjem vrijednosti BDP-a iz 2000. u cijenama iz 2008. godine, koja je procijenjena primjenom implicitnog deflatora na odgovarajuću vrijednost u tekućim cijenama, od vrijednosti BDP-a iz 2008. godine. Udio kapitala u prirastu BDP-a dobijen je primjenom elastičnosti proizvodnje u odnosu na kapital na ovako utvrđenu vrijednost prirasta proizvodnje. Prirast bruto vrijednosti kapitala je dobijen sumiranjem investicija u fiksne fondove u periodu od 2000. do 2008. godine. Prethodno su vrijednosti investicije u pojedinim godinama, naravno, svedene na cijene iz 2008. godine. Nijesmo raspolagali indeksom cijena osnovnih sredstava ili investicija u fizički kapital, pa smo za ove svrhe i ovdje koristili vrijednosti implicitnog deflatora. Dobijeni rezultat je zato neprecizan, ali ipak dovoljan za ovu vrstu analize. Prirast neto vrijednosti kapitala je dobijen tako što je na vrijednost građevinskih objekata (60% fiksnih fondova) primijenjena stopa depresijacije od 1/70, dok je na vrijednost ostalih stavki primijenjena stopa depresijacije od 1/8. Bruto stopa prinosa na kapital je dobijena dijeljenjem dijela prirasta BDP-a koji je rezultat rasta kapitala sa prirastom kapitala.

Kao što se vidi, bruto stopa prinosa na kapital je u posmatranom periodu iznosila oko 16%. Ne postoje knjigovodstveni podaci koji bi nam omogućili da provjerimo tačnost ove procjene, pa time i tačnost cijele analize izvora rasta. Na osnovu sporadičnih opservacija knjigovodstvene vrijednosti dobiti preduzeća, moglo bi se zaključiti da je procijenjena vrijednost prevelika. Međutim, ovako procijenjena vrijednost se razlikuje od knjigovodstveno dobijene dobiti na tri načina. Prvo, ona pored dobiti obuhvata i stavku amortizacije koja je kod nas značajna. Uostalom, zato se ova vri-

Tabela 15. 4. Procjena bruto stope prinosa na prirasli kapital

	Elementi	Vrijednosti
A	Prirast BDP-a u cijenama iz 2008, milioni eura	1.102
B	Udio kapitala u prirastu BDP-a, cijene 2008.	731
C	Prirast bruto vrijednosti kapitala, cijene 2008.	4.490
D	Prirast neto vrijednosti kapitala, cijene 2008.	3.814
E	Bruto stopa prinosa na kapital	16,3%

jednost i zove *bruto* stopa prinosa na kapital. Drugo, ona pored amortizacije i dobiti obuhvata i kamatu na kredite i ostale troškove finansiranja koje firme plaćaju bankama. Ova vrijednost je kod nas još značajnija. Kada se ove dvije stavke, kamate i amortizacija, uzmu u obzir, dolazi se do stope prinosa koja je bliska uobičajenoj zahtijevanoj stopi prinosa na ulaganja. Zahtijevana stopa prinosa na ulaganja se, u najširem okviru, kreće između 12% i 15%. Ovo je, naime, okvir koji se dobija kada se posmatraju dugoročne serije podataka o kretanju stopa prinosa na pojedinim poznatim tržištima kapitala u svijetu. Treće, marginalna proizvodnost resursa obuhvata i odgovarajući dio poreza koji je od bruto prinosa kapitala odbijen i pripada državi. Možemo, prema tome, kao prvo, zaključiti da je bruto stopa prinosa na kapital u Crnoj Gori na solidnom i očekivanom nivou. Sasvim je druga i, za ovu vrstu analize, krajnje nebitna stvar što je dio prinosa na kapital ekspropiriran od strane banaka i drugih finansijskih institucija, te od države. Kao drugo, možemo, takođe, zaključiti da je naprijed data analiza izvora rasta prilično pouzdana. Kvalitativni zaključci koje smo prethodno u analizi izvora rasta donijeli su nesumnjivo tačni. Ponovimo te zaključke: Uticaj znanja shvaćenog u najširem smislu te riječi na rast privrede Crne Gore je krajnje zanemarljiv. Ovo posebno kada dobijene rezultate uporedimo sa drugim sličnim zemljama. Ovaj zaključak važi i za prethodni period razvoja Crne Gore, a u još većoj mjeri za period razvoja od 2000. do 2008. godine. Rast Crne Gore je, kao što smo rekli, bio zasnovan na eksploataciji prirodnih resursa, a ne na djelatnostima sa velikim učešćem dodate vrijednosti i sa visokom stopom rasta tehnološkog progressa.

15. 3. UTICAJ OBRAZOVANJA NA RAST PRIVREDE²

15. 3. 1. UTICAJ OBRAZOVANJA NA STOPU RASTA PRIVREDE CRNE GORE

1. Razmatranje uticaja obrazovanja na ekonomski rast otpočecemo analizom *dinamike obrazovne strukture radne snage* u nas od 1975. godine do danas. Posebno će nas zanimati promjena obrazovne strukture do koje je došlo u periodu od 2000. do 2008. godine. U Tabeli 15. 5. je data obrazovna struktura zaposlenih u Crnoj Gori.

² Analitički i metodološki okvir koji je korišćen u ovom dijelu analize dat je u posebnom dodatku koji smo spremni dati zainteresovanim čitaocima. Model koji smo za ove svrhe razvili baziran je na radovima citiranim u prethodnoj fusnoti, kao i na radovima Mulligan-a i Sala-i-Martin-a [48, 49], Stevens-a i Weale-a [80], te posebno Jorgenson-a i Griliches-a [33] i Psacharopoulos-a [61, 62]). Za detaljniji i kritički pregled literature iz ove oblasti vidi Popović [57].

Tabela 15. 5. Dinamika obrazovne strukture radne snage zaposlenih

OBRAZOVNA SKUPINA	1976.	1986.	2000.	2008.	Stopa rasta učešća 1986–2008.
Visoka školska sprema	6,76	8,51	13,73	15,55	2,78
Viša stručna sprema	6,38	5,87	6,35	5,72	-0,11
Srednja stručna sprema	18,10	22,43	41,67	51,14	3,82
Niža stručna sprema	7,13	6,80	9,31	9,60	1,58
VKV radnici	7,09	3,84	4,22	3,84	0,00
KV radnici	27,53	28,74	15,74	9,61	-4,86
PKV radnici	14,49	5,50	3,01	1,84	-4,86
NKV radnici	12,52	18,31	5,96	2,70	-8,33
U K U P N O	100,00	100,00	100,00	100,00	0,00

Izvori podataka: Za 1976. i 1986. podaci Republičkog zavoda za statistiku Crne Gore (Vidi Popović, [55]); za 2008. su rezultati dobijeni procjenom polazeći od podataka Monstata datih u Anketi o radnoj snazi za 2008; za 2000. godinu procjena je dobijena interpolacijom raspoloživih podataka.

Nema sumnje podaci pokazuju da smo u cijelom posmatranom periodu imali stalno poboljšanje obrazovne strukture zaposlenih. Podaci u posljednjoj koloni se odnose na stope rasta učešća pojedinih obrazovnih skupina. To znači da je ukupna stopa rasta zaposlenosti pojedinih obrazovnih skupina veća od ovdje date za iznos stope rasta ukupne zaposlenosti, koja, kao što smo vidjeli, iznosi 2,1%. Posebno je markantan i značajan rast učešća zaposlenih sa visokim stručnim obrazovanjem. Rast njihovog učešća iznosi 2,78%, što znači da je rast ukupnog broja zaposlenih sa visokom stručnom spremom iznosio impozantnih 4,88%. Zahvaljujući ovakvom kretanju, učešće zaposlenih sa visokom stručnom spremom je sada 15,5%, dok je ukupno učešće zaposlenih sa postsekundarnim obrazovanjem preko 21%. To su, za naš, a i za veći nivo razvijenosti, zaista impozantne brojke. S druge strane, učešće broja nekvalifikovanih radnika opada po stopi od -8,33%, što znači da je broj zaposlenih ove kategorije opadao po stopi od -6,23%. Kretanje učešća i broja zaposlenih ove dvije skupine je od najvećeg značaja za razumijevanje poboljšanja obrazovne strukture. Tabela, doduše, pokazuje i značajne promjene ostalih kategorija zaposlenih. Posebno je zanimljiv rast učešća onih sa srednjom stručnom spremom, čije učešće raste po stopi od 3,82%, dok njihov apsolutni broj raste po stopi od 5,92%. S druge strane, upadljivo je opadanje učešća onih sa KV obrazovanjem, što je nužna posljedica ranijeg ukidanja škola za ovu vrstu obrazovanja. Možemo jednom riječju reći da je u posmatranom periodu zabilježen rast učešća onih sa višim stupnjevima obrazovanja (izuzetak je više obrazovanje čije učešće blago opada) i pad učešća onih sa nižim stupnjevima obrazovanja. U ovoj Tabeli je data procjena zaposlenih koja polazi od ankete Monstata. U toj anketi je došlo do redefinisivanja pojedinih kategorija zaposlenih pa nije isključeno da je u procjeni došlo do izvjesnih grešaka. Te greške, međutim, nemaju uticaja na procjenu broja UNR (uslovno nekvalifikovanih radnika), koja nam je potrebna za procjenu uticaja obrazovanja na rast privrede.

2. Da bismo utvrdili broj uslovno nekvalifikovanih radnika, moramo prethodno utvrditi odgovarajuće vrijednosti marginalnih stopa supstitucije, tj. *odnosa mar-*

ginalnih produktivnosti pojedinih kategorija zaposlenih i marginalne produktivnosti nekvalifikovanih radnika. U tržišnim ekonomijama ovi odnosi moraju, po pretpostavci, biti jednaki odnosu nadnica pojedinih kategorija zaposlenih i nadnica nekvalifikovanih radnika. Polazeći od tih podataka, ustanovili smo odgovarajuće veličine za 1966, 1976, 1986. i 2006. godinu. Podaci su dati u Tabeli 15. 6. Ovi podaci su važni ne samo kao osnov za obračun broja UNR radnika i doprinosa obrazovanja stopi rasta već i zato što nam daju neke dodatne informacije o prirodi procesa koje imamo u privredi i društvu.

Tabela 15. 6. Odnosi neto nadnica zaposlenih različitih obrazovnih skupina

Kategorije zaposlenih	1965.	1976.	1986.	2006.
Visoka stručna sprema	2,75	2,60	1,99	3,05
Viša stručna sprema	2,23	2,13	1,75	2,15
Srednja stručna sprema	1,75	1,60	1,33	1,59
Niža stručna sprema	1,30	1,26	1,05	1,05
VKV radnici	1,76	1,78	1,68	2,26
KV radnici	1,33	1,31	1,26	1,63
PKV radnici	1,07	1,07	1,08	1,37
NKV radnici	1,00	1,00	1,00	1,00

Izvor: Za 1965, 1976. i 1986. obračun je dat na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku (vidi: Popović M, [55]); Za 2006. Statistički godišnjak Crne Gore 2007, Monstat.

Prvo što pada u oči je konstantan pad u rasponima plata koji imamo u periodu od 1965. do 1985. godine. To je potpuno suprotno onom što imamo u razvijenim zemljama u posljednjih 3 ili 4 dekade, gdje imamo rastuće raspone u nadnicama pojedinih obrazovnih skupina. Trend rastućih raspona u nadnicama u svijetu se uglavnom objašnjava prirodom aktuelnog tehnološkog progressa. Taj se tehnološki progress obično opisuje kao obrazovno intenzivan. Postoje i druga objašnjenja za ovu pojavu, tj. druge hipoteze, ali su empirijska istraživanja pokazala da je upravo obrazovno intenzivni karakter tehnološkog progressa najuvjerljivije objašnjenje od svih. Trend opadajućih raspona u platama koji imamo kod nas od 1965. do 1986. godine se, dakako, dâ lako objasniti samoupravnim karakterom svojine koji je vodio uravnilovci kao posebnom obliku unutrašnje solidarnosti karakteristične za samoupravno preduzeće. Nakon toga, u periodu od 1986. do danas, imamo očito rastući trend u rasponima plata raznih obrazovnih skupina. Za adekvatnu ocjenu ovog trenda ovdje je dovoljno reći tri stvari. Prvo, rastući trend u rasponu plata nije rezultat tehnološkog progressa, kao što je to slučaj sa naprednim zemljama. Vidjeli smo već da je stopa rasta tehnološkog progressa bila zanemarljiva. Drugo, rastući trend u platama je rezultat napuštanja društvenog režima vlasništva i jačanja tržišta rada kao determinante nivoa plata. On je, dakle, direktna posledica reformi koje smo imali u posljednje dvije dekade. Konačno, u minulom periodu tranzicije nije došlo do formiranja snažnog sindikata koji bi imao uticaja na eventualno smanjenje raspona u platama.

3. Množeći učešća zaposlenih pojedinih obrazovnih skupina sa ukupnim brojem zaposlenih, dobijamo *broj zaposlenih za pojedine nivoe obrazovanja*. Kada na

ovako utvrđen broj primijenimo naprijed date vrijednosti odnosa nadnica, dobijamo *broj uslovno nekvalifikovanih radnika* za pojedine skupine i za zaposlene u cjelini. Rezultati su prezentirani u Tabeli 15. 7.

Tabela 15. 7. Zaposleni i UNR po pojedinim obrazovnim skupinama od 2000. do 2008.

	Obračun UNR radnika	2000.	UNR	2008.	UNR	STOPA RASTA 08/00	
a	Broj radnika	140.762		166.221		Broj	UNR
b	Visoka	19.329	59.042	25.843	78.938	3,70	
c	Viša	8.941	19.258	9.513	20.491	0,78	
d	Srednja	58.659	93.461	85.005	135.437	4,75	
e	Niža	13.107	13.780	15.955	16.774	2,49	
f	VKV	5.944	13.433	6.383	14.426	0,89	
g	KV	22.151	36.130	15.970	26.048	-4,01	
h	PKV	4.239	5.800	3.056	4.182	-4,01	
i	NKV	8.391	8.391	4.494	4.494	-7,51	
		140.762	249.294	166.221	300.791	2,10	2,38

Dosta se toga može zaključiti na osnovu podataka datih u tabeli. Za sada je samo bitno primijetiti da je stopa rasta ukupnog broja UNR-a veća od stope rasta zaposlenih. To upućuje na zaključak da je došlo do pozitivnog uticaja poboljšanja obrazovne strukture na stopu rasta. Ovim se, vrlo konkretno, objašnjava dio stope rasta koji smo prethodno označili kao uticaj znanja u širem smislu te riječi. Ovaj dio, dakle, treba odbiti od tako ustanovljene stope rasta da bismo dobili aproksimaciju stope rasta napretka primijenjenog znanja.

4. Sada smo u situaciji da, korišćenjem odgovarajućeg analitičkog okvira, damo detaljniju analizu uticaja obrazovanja na stopu rasta privrede. Primjenjujući odgovarajuću metodologiju za mjerenje izvora rasta na gore date podatke, dobijamo dekompoziciju rasta prikazanu u Tabeli 15. 8.

Tabela 15. 8. Uticaj obrazovanja na stopu privrednog rasta od 2000. do 2008.

	Djelovi stope rasta	Iznos	% učešće	% učešće	% učešće
A	Doprinos poboljšanja obrazovne strukture	0,18	3,59	11,59	19,38
B	Doprinos napora da se održi postojeća struktura	0,62	12,25	39,56	66,16
C	Doprinos SIROVOG rada	0,79	15,47	48,85	
D	B + C	1,41	27,72		
E	A + B + C	1,59	31,41	100,00	
F	Doprinos kapitala	3,41	66,34		
G	Doprinos primijenjenog znanja	0,14	2,68		14,46
H	A + B + G	0,95	18,52		100,00
	Bruto domaći proizvod (E + F + G)	5,14	100,00		

U ovoj tabeli su nove stavke doprinos poboljšanja obrazovne strukture, doprinos napora da se održi nepromijenjenom obrazovna struktura rastuće radne snage, doprinos „sirovog” rada, te doprinos napretka primijenjenog znanja koji je dobijen oduzimanjem doprinosa promjene obrazovne strukture od ranije ustanovljene vrijednosti doprinosa znanja u najširem smislu te riječi. Čitav niz zanimljivih zaključaka se može izvući posmatrajući navedene rezultate.

Prvo, kada se od napretka znanja shvaćenog u širem smislu oduzme doprinos poboljšanja obrazovne strukture, dobija se vrijednost uticaja primijenjenog znanja (stavka G), koja je neobično mala. Ova stavka bi trebalo da mjeri uticaj napretka znanja koje se opredmećuje u opremi kao i uticaj organizacionih inovacija povezanih sa uvođenjem novih vrsta opreme. Ona je, kao što vidimo, zanemarljiva i iznosi tek 0,14% čime se objašnjava samo 2,68% rasta BDP-a. Ovim zaključak iznjet u prethodnom poglavlju još više dobija na snazi. Crnogorski rast je uglavnom bio zasnovan na akumulaciji kapitala i djelatnostima u kojima dominira uticaj prirodnih resursa, a ne i na znanju koje bi bilo opredmećeno u tim rastućim fiksnim fondovima.

Drugo, doprinos poboljšanja obrazovne strukture iznosi 0,18% i njime se objašnjava 3,59% rasta BDP-a. Riječ je o relativno malom iznosu. Nasuprot tome, uticaj onih napora koji se čine da se održi postojeća obrazovna struktura pri rastućoj zaposlenosti iznosi 0,62% i njima se objašnjava 12,25% rasta BDP-a. Uticaj ovog dijela investicija u obrazovanje je, dakle, više od tri puta veći od uticaja poboljšanja obrazovne strukture. Prema tome, ukupan doprinos obrazovanja je 0,80% i njime se objašnjava čitavih 15,83% rasta privrede Crne Gore. U dijelu stope rasta koji mjeri doprinos obrazovanja 22% se pripisuje uticaju poboljšanja obrazovne strukture, dok se 78% pripisuje uticaju napora da se održi postojeća obrazovna struktura rastuće radne snage. Ovako slab relativni uticaj obrazovne strukture i snažan uticaj napora da se održi postojeća obrazovna struktura radne snage na istom nivou je sasvim normalan. Naime, sa poboljšanjem obrazovne strukture radne snage, vremenom dolazi do toga da je potrebno izdvajati sve veći dio investicija u obrazovanje za održavanje obrazovne strukture rastuće radne snage. U tim uslovima je jako teško poboljšati obrazovnu strukturu radne snage, pa je zato i uticaj ovog dijela stope rasta relativno mali.

Uticaj onoga što smo označili kao „sirovi” rad je i dalje značajan: dio stope rasta koji se pripisuje uticaju ovog faktora je 0,79% i njime se objašnjava 15,47% rasta BDP-a. On je po svom iznosu i relativnom značaju istovjetan ukupnom uticaju obrazovanja. Konsekventno ukupan uticaj broja UNR, tj. inputa uslovno nekvalifikovanog rada (A + B + C) sada iznosi 1,59% i njime se objašnjava oko 31% rasta nacionalne ekonomije. U tome dominantno mjesto, oko 49% uticaja, pripada doprinosu „sirovog” rada. Oko 39% uticaja se pripisuje naporima da se održi obrazovni nivo rastuće zaposlenosti, dok se oko 12% pripisuje doprinosu poboljšanja obrazovne strukture.

Ako sada izolujemo uticaj svih kvalitativnih faktora na privredni rast (A + B + G), dobijamo da je njihov uticaj na stopu rasta iznosio 0,95%, što je činilo 18,52% rasta BDP-a. U tome je dominantno mjesto imao uticaj napora da se održi postojeći

obrazovni nivo zaposlenih, oko 66% doprinosa, dok su napredak primijenjenog znanja (oko 15%) i poboljšanje obrazovne strukture (oko 19%) imali manji značaj.

Da bi slika bila potpunija, upoređićemo naprijed date nalaze sa analizom izvora rasta i doprinosa obrazovanja u periodu od 1965. do 1985. godine, kada smo imali drugačiji privredni sistem od sadašnjeg. U Tabeli 15. 9. dati su rezultati tog mjerenja.

Tabela 15. 9. Uticaj obrazovanja na stopu privrednog rasta od 1965. do 1985.

	Djelovi rasta	1965–75.		1975–85.		1965–85.	
A	Društveni proizvod	5,23	100,00	4,97	100,00	5,10	100,00
B	Doprinos angažovanog kapitala	2,38	45,51	2,00	40,24	2,19	42,94
C	Doprinos sirovog rada	1,72	32,89	2,35	47,28	2,03	39,80
D	Doprinos poboljšanja obrazovne strukture	0,44	8,41	-0,60	-12,07	-0,08	-1,57
E	Doprinos napora da se održi obrazovna struktura	0,56	10,71	0,78	15,69	0,67	13,14
F	Napredak primijenjenog znanja	0,13	2,49	0,44	8,85	0,29	5,69

Izvor: Popović, M. [55]

Podaci sami po sebi dovoljno govore i ne treba ih posebno komentarisati. Možemo bez dvoumljenja reći da su obilježja rasta u ovom periodu vrlo slična anatomiji rasta koju imamo u posljednjih devet godina. Jedine dvije razlike koje su uočljive odnose se na uticaj napretka primijenjenog znanja, koji je ovdje nešto malo značajniji, i na uticaj promjene obrazovne strukture, koji je ovdje u cijelom periodu čak blago negativan. To je posljedica relativno snažnog negativnog uticaja koji je izmjenjena obrazovne strukture imala na privredni rast u periodu od 1975. do 1985. Ovo je pak posljedica okolnosti da je u ovom ranijem mjerenju broj UNR-a računat polazeći od pokretnih pondera. Za ove smo već vidjeli da ih karakteriše opadanje raspona u platama radnika različitog nivoa obrazovanja, što se javilo kao posljedica uravnilovke, svojstvene tadašnjem režimu vlasništva, s jedne, te povećanju prikrivene nezaposlenosti kod viših nivoa obrazovanja, s druge strane.

15. 3. 2. PARADOKS SLABE MEĐUZAVISNOSTI NAPRETKA PRIMIJENJENOG ZNANJA I NIVOA OBRAZOVANJA U CRNOJ GORI

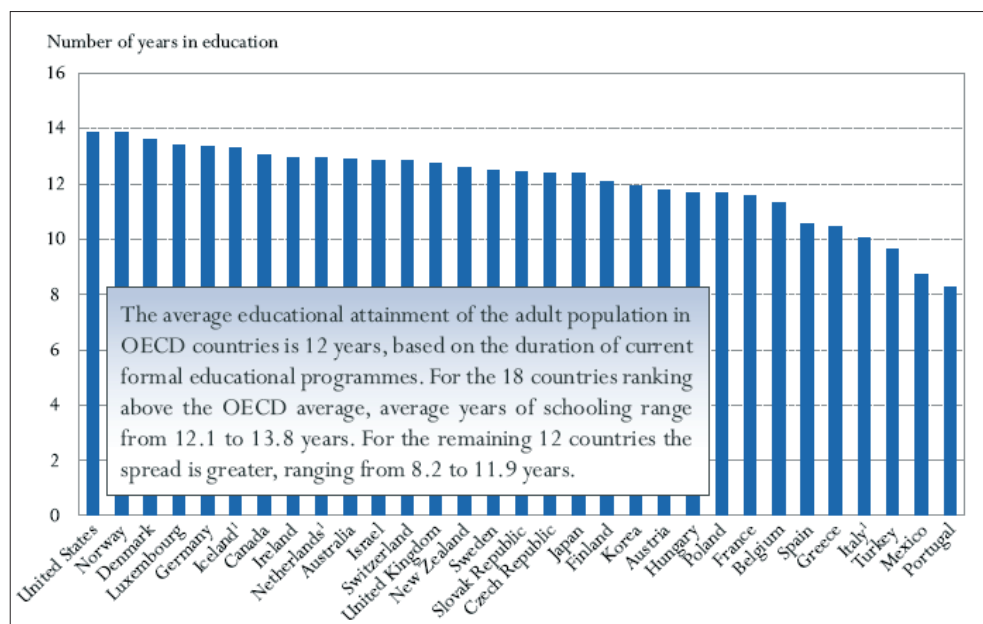
1. U prethodno datim dekompozicijama rasta BDP-a uticaj pojedinih faktora je dat u aditivnoj formi, što je direktna posljedica primjene CD proizvodne funkcije. Ovakva analiza rasta je na dug rok opravdana pošto je poznato da kada se privreda nalazi na ravnotežnoj dugoročnoj putanji rasta CD funkcija zaista predstavlja tačan opis dinamike privrede. I pored toga što je ispravna, ona, međutim, nije dovoljna za opis složenog procesa privrednog rasta. Ona, naime, prikriva prilično složenu međuzavisnost koja postoji između pojedinih faktora rasta privrede. Uticaj poje-

dinih faktora nije aditivan, iako se takvim pokazuje, već je riječ o složenoj interakciji i međuzavisnosti koja postoji između pojedinih faktora rasta. Ovoga su bili svjesni i predstavnici stare (neoklasične) teorije rasta, na čijim osnovama se i razvila metodologija mjerenja izvora rasta, koju smo prethodno primijenili, a koja je danas dio redovnih analiza koje publikuju odgovarajuće državne institucije zadužene za statistiku. Tako su, na primjer, Nelson i Phelps [51] ubjedljivo ukazali na okolnost da je uticaj obrazovanja na privredni rast mnogo složeniji, i najčešće mnogo veći, nego što to analiza izvora rasta pokazuje. Ona, naime, mjeri samo direktni uticaj obrazovanja na stopu rasta, tj. onaj uticaj koji se iscrpljuje kroz povećanu proizvodnost zaposlenih, odnosno kroz povećanje kapitala obrazovanja i ljudskog kapitala po zaposlenom, a ne i na indirektni uticaj obrazovanja na stopu rasta tehnološkog progresu. Nova (neoklasična) teorija rasta, oslanjajući se na ideju eksternih efekata obrazovanja, takođe stavlja naglasak na veću stopu napretka primijenjenog znanja koja može biti generirana boljom obrazovnom strukturom, posebno većim brojem onih sa visokim obrazovanjem.³

Pokušaćemo, ilustracije radi, da ukažemo kratko na moguće indirektni i eksterne efekte koji postoje u uticaju pojedinih faktora na rast. Klasična analiza izvora rasta, prije svega, ne govori ništa o indirektnom uticaju koje obrazovanje ima na stvaranje i difuziju tehnološkog znanja. Drugim riječima, od nivoa obrazovanja zavisi i dio stope rasta koji smo označili kao napredak primijenjenog znanja. Posebno je u tom smislu važan uticaj obrazovanja visokoobrazovanih radnika. Sam napredak primijenjenog znanja nezamisliv je bez razvijene naučne i istraživačko-razvojne djelatnosti u kojoj se kreiraju nove tehnologije. Takođe, brzina difuzije novih tehnologija takođe krucijalno zavisi od nivoa obrazovanja radnika, posebno od broja onih sa visokim obrazovanjem. Ova dva elementa, kreiranje novih primijenjenih znanja i njihova difuzija, ono su što određuje stopu napretka primijenjenog znanja. U manje razvijenim zemljama poput Crne Gore uticaj kreiranja novih znanja je zanemarljiv i kod njih se doprinos napretka primijenjenog znanja uglavnom ostvaruje kroz brzu difuziju tehnologija razvijenih vani. Drugo, od novelnosti i raširenosti primijenjenih znanja zavisi i marginalna proizvodnost fizičkog kapitala. Pošto od te marginalne proizvodnosti, tj. od stope bruto prinosa na fizički kapital, zavisi i sklonost ka investiranju pa time i stopa rasta kapitala, to slijedi da je i stepen uticaja akumulacije fizičkog kapitala zavisna od količine ljudskog kapitala, posebno od količine kapitala onih sa visokim obrazovanjem. Treće, pošto se nove tehnologije opredmećuju u fizičkom kapitalu, slijedi da od stope investiranja fizičkog kapitala, koja opet zavisi od obrazovanja, zavisi brzina difuzije naprednih tehnologija, odnosno onaj dio koji smo označili kao stopa napretka primijenjenog znanja. Četvrto, od broja visokoobrazovanih i stepena njihovog korišćenja zavisi i proizvodnost svih ostalih kategorija zaposlenih. Već je opšte mjesto u literaturi ukazivanje na eksterne efekte koji, zahvaljujući komunika-

³ Za detaljniji uvid i pregled ovih ideja i koncepata vidi: Sianesi, B. and Van Reenen, J. [76, 77], Sala-i-Martin [71] i Dowrick, S. [12]. Za pregled osnovnih ideja i modela nove teorije rasta vidi Popovic, M. [56]. Radovi koji su odigrali ključnu ulogu u razvoju nove teorije rasta su oni napisani od Romar-a [66–70] i Lucas-a [41, 42].

Slika 15. 1. Broj godina obrazovanja odraslih u pojedinim zemljama OECD-a
 Izvor: Preuzeto iz OECD-a [53].

ciji visokoobrazovanih i onih sa nižim stupnjem obrazovanja, vode povećanju proizvodnosti svih kategorija zaposlenih. Ova vrsta eksternalija poznata je kao efekat preliivanja (spillover). Spillover efekat, dakle, povećava proizvodnost svih zaposlenih i time podiže putanju rasta privrede sa nižeg na viši nivo. Sve to vodi povećanju nivoa životnog standarda svih slojeva društva. Mnoštvo je drugih složenih međuzavisnosti koje postoje između pojedinih djelova rasta, ali su ovi koje smo pomenuli najčešće analizirani u raznoraznim modelima privrednog rasta i razvoja.

2. Imajući u vidu da između napretka primijenjenog znanja i obrazovanja postoji snažna i višestruka međuzavisnost, čudi nepostojanje te međuzavisnosti u Crnoj Gori. Crna Gora ima relativno dobru obrazovnu strukturu, što se može vidjeti iz podataka u ranije datim tabelama. Njena obrazovna struktura je skoro dosegla nivo razvijenih članica OECD-a. Da je to tako, najbolje se može vidjeti ako uporedimo podatke o prosječnom broju godina školovanja zaposlenih u Crnoj Gori sa onim u zemljama OECD-a. Podaci o prosječnom broju godina odraslih za pojedine zemlje OECD-a su dati na Slici 15. 1. Prosječan broj godina školovanja zaposlenih u Crnoj Gori se može procijeniti polazeći od podataka datih u tabelama 15. 5. i 15. 7. Polazeći od konzervativne pretpostavke da NKV radnici imaju samo 3 razreda osnovne škole, a PKV radnici 1,5 godina srednje škole, dolazimo do nalaza da je prosječan broj godina školovanja zaposlenih Crne Gore u 2000. godini bio 11,73, a u 2008. godini 12,10.

Upoređujući dobijenu procjenu sa podacima za zemlje OECD-a, dolazimo do nedvosmislene potvrde da je obrazovni nivo radne snage u Crnoj Gori, uz sve ogr-

de koje se mogu staviti kada je riječ o kvalitetu obrazovanja, izrazito visok. Crna Gora je po ovom indikatoru tačno na sredini skupine posmatranih zemalja i ima ni-vo obrazovanja ravan donjem pragu razvijenih zemalja. Važno je primijetiti da sve posmatrane zemlje OECD-a imaju znatno veći nivo razvoja od Crne Gore. U narednom poglavlju ćemo takođe vidjeti da je privatna i društvena stopa rentabilnosti ulaganja u obrazovanje u nas do sada bila visoka, te da se to u znatnoj mjeri može objasniti okolnošću da je doskora postojalo šire jugoslovensko tržište rada koje je bilo u stanju da lako proguta eventualnu pretjeranu produkciju obrazovnog sistema Crne Gore. Ono što nas sada zanima je paradoks da Crna Gora ima izuzetno povoljnu obrazovnu strukturu zaposlenih, posebno visoko učešće onih sa visokim i višim obrazovanjem, a da je stopa napretka primijenjenog znanja, tj. brzina difuzije naprednih tehnologija, vrlo slaba, gotovo zanemarljiva. Vidjeli smo već da je stopa napretka primijenjenog znanja u periodu od 2000. do 2008. bila zanemarljivih 0,14% godišnje, te da se njome objašnjava tek 2,68% rasta BDP-a. Rekli smo takođe da je ovo učešće kod zemalja sa sličnim nivoom razvoja od 35% do 40%. Dakle, imamo situaciju koja je potpuno u suprotnosti sa onim što bi trebalo očekivati polazeći od teorijskih saznanja i stare i nove teorije rasta. Isti paradoks, dobro obrazovanje i mala stopa napretka primijenjenog znanja, karakterističan je i za prethodni period razvoja od 1965. do 1985. godine.

3. Objašnjenje ovog paradoksa u oba posmatrana perioda mora, kao što je već rečeno, poći od dvije očite zajedničke karakteristike oba perioda razvoja. Već smo rekli da u oba perioda imamo da su, prvo, u ukupnoj potrošnji značajno mjesto igrali eksterni izvori, tj. da su sve investicije formirane iz eksternih sredstava. U oba perioda je učešće eksternih izvora bilo znatno veće od stope investicija. U periodu 1965–1985. eksterni izvori su uglavnom bili vezani za jugoslovenski FNP, koji je činio 40% finalne potrošnje Crne Gore, odnosno 66% društvenog proizvoda. U periodu 2000–2008. eksterni izvori su vezani za strane direktne investicije, koje su činile 30% BDP-a i bile su takođe veće od stope investicija. Drugo, u oba perioda je razvoj bio baziran na djelatnostima u kojima prirodni uslovi igraju ulogu ključnog faktora razvoja. U ranijem periodu to su bile djelatnosti metaloprerađivačke, energetske, drvoprerađivačke i turizma, a sada je to gotovo isključivo turizam. Ove djelatnosti, kao što je poznato, karakteriše visoka kapitalna intenzivnost i mala stopa napretka primijenjenog znanja.

Bitna razlika između ova dva perioda razvoja je u ulozi države i tržišta kao alokatora resursa. Prvi period karakteriše dominantna uloga države i posve neobičan način funkcionisanja samog tržišta, dok drugi karakteriše pretjerana uloga tržišta i odsustvo svake aktivne industrijske politike. Opredjeljenje za razvoj metaloprerađivačke, energetske, turizma i drvoprerađivačke u ranijem periodu razvoja je sasvim prirodno i opravdano. Trebalo je stvoriti bazu na kojoj bi se razvile grane koje se na tu bazu naslanjaju, a koje karakteriše veća dodatna vrijednost i veća stopa napretka primijenjenog znanja. Upravo kada se ovaj period razvoja završio i kada se otpočelo sa ovim pravcem razvoja, nastupila je prvo ekonomsko-politička kriza, a potom i ratovi koji su zaustavili svaki razvoj. Umjesto da se nakon završetka ratova, uspostavlja mira, a potom i sticanja nezavisnosti, aktivnom industrijskom politikom podr-

ži ovaj prirodni tok i pravac razvoja, na scenu je stupila ideologija ekstremnog tržišnog fundamentalizma i na njoj zasnovana politika potpunog prepuštanja ekonomije silama domaćeg i međunarodnog tržišta.

Vjerovalo se da će tržište samo po sebi uspješno riješiti sve probleme, upravo onako kako je to opisano u udžbenicima ekonomike za prvu godinu studija, i da će se ekonomija naći na optimalnoj putanji rasta. U tim uslovima ne treba da čudi da se ekonomski razvoj nije kretao u pravcu pomenutog poželjnog zaokruživanja privredne strukture, već je krenuo potpuno u pravcu isključivog razvoja turizma. Dominantan dio investicija bio je, naime, usmjeren u tom pravcu. Ovo je prirodan ishod tržišnog alociranja resursa. Kada govorimo o tržištu, onda ovdje imamo posebno u vidu međunarodno tržište kapitala kojem je Crna Gora prepuštena. Na tom tržištu je Crna Gora prepoznata kao izuzetna turistička destinacija. Zahvaljujući liberalizaciji međunarodnih tokova kapitala, došlo je do snažne tržišne arbitraže na prostoru Crne Gore koja je donijela ogromne strane investicije vezane za turizam i nekretnine.⁴ Ove su investicije djelovale na snažan razvoj turizma, građevinarstva, nekretnina i privrede u cjelini, ali su otvorile i snažan trgovinski deficit, koji imamo u svim godinama posmatranog perioda. Ovakav izbor tržišta je logičan i u njemu nema ništa loše. Naprotiv, treba učiniti dodatne napore da se i dalje održi visok nivo stranih direktnih investicija. Loše, je, međutim, to što je izostala aktivna industrijska politika koja bi usmjerila investicije u razvoj domaće ekonomije, u zaokruživanje privredne strukture za koju je ranije stvorena baza, tj. u istovremeni razvoj onih grana koje imaju veću dodatnu vrijednost i veću stopu rasta primijenjenog znanja. Ovo je tim čudnije kada se ima u vidu relativno povoljna obrazovna struktura zaposlenih, posebno visoko učešće visokoobrazovanih u radnoj snazi.

U tom smislu se posebno postavlja pitanje zašto je za ovakav optimalan razvoj privredne strukture potrebna aktivna industrijska politika, tj. zašto tržište nije u stanju da samo iznjedri takav razvoj. Zašto, još konkretnije, tržište nije bilo u stanju da kreira poslovne ideje vezane za druge grane i djelatnosti u koje bi se domaći viškovi sredstava usmjerili. Ovih je viškova, nema sumnje, bilo, pogotovo u posljednjih četiri godine, ali su oni svi zbog nedostatka poslovnih ideja završavali ili u potrošnji ili u turističkim kapacitetima i ostalim nekretninama. Odgovor na ovo pitanje leži u činjenici da tržište male zemlje kakva je Crna Gora, zbog čitavog niza dodatnih, maloj zemlji svojstvenih imperfektnosti, nije u stanju da kreira odgovarajuće poslovne ideje i time poveća apsorpcioni kapacitet na strani investicija. Dva su osnovna razloga kojima se ovaj fenomen može lako objasniti. Prvo, djelatnost „proizvodnje” poslovnih ideja i projekata podrazumijeva postojanje kritične ekonomije obima. To je upravo ono što nedostaje našoj privredi. Većina naših preduzeća su malog obima da bi bila u stanju sama da razviju zahtjevne uspješne projekte. Veliki sistemi koje smo ranije imali, a koji su uspješno obavljali ovu funkciju, ili su bespotrebno uništeni i rasparčani (Agrokombinat, Drvoimpex, Industrija import, i drugi manji) ili su, opet bespotrebno, prodati stranim kompanijama (Aluminijumski kombinat, Željezara, na putu je slična sudbina i

⁴ Detaljnije o tržišnoj arbitraži u prostoru uopšte i o tržišnoj arbitraži u prostoru Crne Gore vidi: u Popović [59].

za Elektroprivredu), koje nemaju ama baš nikakvog interesa da razvijaju projekte vezane za našu domaću ekonomiju. Samostalne istraživačko-razvojne jedinice i konsultantske firme, koje bi razvijale i prodavale poslovne ideje našim malim kompanijama, takođe se nijesu mogle razviti na jednom ovako malom tržištu kakvo je crnogorsko.

Drugo čime se objašnjava slabo generisanje poslovnih ideja je u činjenici da je investiranje u razvoj poslovnih projekata praćeno visokim eksternim efektima. Naime, razvoj ovih ideja i ove vrste znanja nije moguće zaštititi nijednim od postojećih oblika zaštite intelektualnih prava vlasništva. Ovo zato što se ovdje ne radi ni o kakvom obliku novelnosti ili tehnološkog unapređenja kakvo imamo, na primjer, kod raznih oblika patenata. Kako, i pored nedostatka novelnosti, nove poslovne ideje prate visoki profiti, to njihov eventualni razvoj i realizacija od strane nekog preduzeća nužno prati replikacija istih projekata od strane drugih firmi koje nijesu učestvovala u njihovom razvoju. Prinos od investicija u razvoj novih projekata se, dakle, dijeli između onih koji su ga stvorili i onih koji nijesu učestvovali u njegovom razvoju. Privatni prinosi investitora na ulaganja u projekte se, usljed toga, znatno smanjuju. Oni zato smanjuju investicije u razvoj poslovnih ideja, što sve rezultira niskim nivoom razvoja poslovnih ideja na nivou društva kao cjeline.

Ova dva razloga, nepostojanje ekonomije obima i eksternalizacija prinosa kod stvaranja poslovnih projekata, tipični su slučajevi kojima se opravdava i čini nužnom intervencija države. Potrebno nam je, prema tome, ono što se naziva aktivna industrijska politika. Ona ponekad uzima i formu direktnog „preuzimanja posla” od strane države, ali se najčešće svodi na stvaranje poticaja i infrastrukture za razvoj pojedinih djelatnosti, u ovom slučaju za razvoj poslovnih ideja i projekata. Sintagma „razvoj poslovnih projekata” ne zvuči onoliko snažno koliko je veliki poduhvat o kojem je riječ i koliko bi se njegovom realizacijom izmijenila struktura i privrede i društva u cjelini. Hausmann, Rodrik i Velasco [27], koji tvrde da je naprijed opisani problem obilježje mnogih ekonomija u razvoju i tranziciji, upotrebljavaju mnogo adekvatniju riječ – *rediscovering economy*, što bi se moglo prevesti kao *ponovno otkriće privrede*. U našim uslovima – raspad Jugoslavije, ratovi, korupcija, kriminal – ovako jaka riječ ima još više smisla. Govorimo, dakle, o ponovnom otkrivanju, ili ako hoćete dekodiranju nove privredne strukture Crne Gore, a vjerovatno i Crne Gore u cjelini.

Prema tome, paradoksalna protivrječnost između niske stope rasta napretka znanja i, za naš nivo razvoja, izuzetne obrazovne strukture zaposlenih i nije neka velika zagonetka kada se uzmu u obzir ove imperfektnosti tržišta u generiranju poslovnih ideja i kada se ima u vidu da je naša privreda bila u potpunosti prepuštena ovakvom imperfektnom tržištu.

15. 3. 3. PARADOKS NEPODUDARANJA STRUKTURE PONUDE I TRAŽNJE KOD SREDNJEG OBRAZOVANJA

Još jedan paradoks crnogorskog obrazovanja se u znatnoj, ako ne i najvećoj, mjeri može objasniti tržišnim imperfektnostima. Svima je poznato da kod *srednjeg obrazovanja* u Crnoj Gori postoji *strukturna neusklađenost između ponude i tražnje za radom* ovog nivoa obrazovanja. Na strani tražnje za radom u periodu koji posma-

tramo dominirala su radna mjesta vezana za turizam i građevinarstvo, kao i jedan broj drugih radnih mjesta zanatskog karaktera. Na strani ponude rada dominirali su radnici sa srednjom školom opšteg ili stručnog karaktera. Prvi su učestvovali sa 7%, a drugi sa 48% u ukupnoj radnoj snazi. Nažalost, kod obje kategorije smo imali i visoku stopu nezaposlenosti. Kod onih sa srednjom školom opšteg smjera stopa nezaposlenosti je iznosila 15,3%, a kod onih sa srednjom stručnom školom 17,2%. U oba slučaja je stopa nezaposlenosti bila bliska prosječnoj koja je iznosila 16,6%, a koja je u najvećoj mjeri i određena stopom nezaposlenosti onih sa srednjom školskom spremom. U ovoj ponudi su upravo nedostajali oni radnici koje je naša ekonomija u posljednjoj dekadi i tražila. Upravo zato desilo se da u posljednjih nekoliko godina u našem turizmu radi oko 30.000 radnika iz zemalja u okruženju, dok se taj broj kada je riječ o građevinarstvu kretao između 35.000 i 40.000 radnika u toku godine. Ovo je očito više nego što iznosi naša nezaposlenost za posmatranu obrazovnu skupinu.

Obično se kao glavni razlog ove neusklađenosti ponude i tražnje i paradoksa da najviše uvozimo radnu snagu sa srednjom školskom spremom, kod koje imamo i najveću nezaposlenost, pominje nesporna činjenica da naš obrazovni sistem ne obrazuje radnike za građevinarstvo, turizam i zanate koji se traže. Zaista, još od reformi školskog sistema iz sedamdesetih, kojima su ukinute zanatske škole, pa do danas, mi stalno imamo manjak ovih vrsta rada i slabu, gotovo nikakvu, produkciju ove vrste radne snage. U tom smislu, Zavod za zapošljavanje Crne Gore preduzeo je čitav niz napora da kroz razne programe vokacionih treninga koriguje školski sistem upravo u pravcu povećanja broja radnika koje tržište traži. Ne sporeći važnost ovih napora, treba, međutim, istaći da je stepen interesovanja potencijalnih kandidata za ove programe i radne pozicije bio neobično mali. To upućuje na zaključak da problem nije samo na strani ponude struka, koju određuje postojeći školski sistem, već i na, a mogli bismo čak reći prvenstveno na strani tražnje za odgovarajućim strukama.

Dolazimo, dakle, do stanovišta da je uprkos velikoj tražnji za radom u građevinarstvu i turizmu bila neobično mala tražnja za ovim strukama. Tražnja za pojedinih strukama je, naravno, određena odlukom o izboru struke i zanimanja. Ova je, pak, određena ne samo aktuelnim nadnicama i mogućnošću zapošljavanja već kompletnim tokom očekivanih monetarnih i nemonetarnih koristi koje data struka i karijera nude. Čak i trenutno dobre nadnice ne moraju biti garancija dobre karijere. Jasno je da ako visoke nadnice nijesu dugoročno garantovane, neće postojati ni interes za ovakva zanimanja i karijere. Takođe, čak i dugoročno očekivane dobre nadnice neke struke, ako su praćene velikim neizvjesnostima, odnosno velikom varijabilnošću, ne moraju biti dovoljne za izbor date struke. Upravo je ovo, dugoročna i kratkoročna neizvjesnost, karakteristika struka i u građevinarstvu i u turizmu. Ono što nedostaje na našem tržištu, kod obje ove dvije grane, je industrijska organizacija koja bi, s jedne strane, signalizirala očitu dugoročnu perspektivnost ovih karijera i koja bi, s druge strane, relativizirala i umanjila kratkoročne neizvjesnosti, takođe očite kod ovih struka. Naše tržište, drugim riječima, zbog svojih imperfektnosti, nije uspjelo da iznjedri industrijsku organizaciju koja bi zanimanja u ovim dvijema granama učinila perspektivnim i isplativim.

U periodu prije najnovijih reformi građevinska djelatnost je bila organizovana u okviru velikih građevinskih firmi koje su bile u društvenom vlasništvu. U stvari, društveno vlasništvo je i činilo mogućim postojanje velikih građevinskih firmi. One su, zahvaljujući svojoj veličini, bile u stanju da nivo kratkoročnih i dugoročnih neizvjesnosti vezanih za ove poslove učine relativno malim. To je upravo ono što je doprinosilo da očekivane zarade građevinskih struka budu izvjesnije u svakom pogledu. Dodamo li tome razne vrste drugih „osiguranja”, postaje jasno zašto je u ranijem periodu bila relativno visoka tražnja za građevinskim strukama. U tržišnim uslovima građevinske firme su relativno male kada se posmatra broj zaposlenih. Drugim riječima, malo je ljudi kojima je u njima zagarantovan posao. U tim uslovima posao relativizacije rizika vezanog za ova zanimanja preuzimaju tržišne institucije drugog tipa. Na zapadu su u tom smislu razvijeni najrazličitiji oblici relativizacije rizika. Sindikati, regulatorna i samoregulatorna tijela, finansijske institucije svi imaju manjeg ili većeg udjela u kreiranju ovih institucija. Naše je tržište, nažalost, isuviše malo i slabo da bi iznjedrilo ove institucije i time pomoglo razvoj samog građevinarstva, pa se zato nameće zahtjev pred državom da aktivnom industrijskom politikom pomogne i u ovom domenu.

U turizmu je situacija slična, mada je ovdje, zbog izrazitijeg sezonskog karaktera aktivnosti, mogućnost relativizacije rizika znatno manja. Očito, turizam i ugostiteljstvo će još dugo biti karakterisani sezonskim zapošljavanjem studenata, đaka i privremeno nezaposlenih.

15. 4. KAPITAL OBRAZOVANJA I NJEGOVA EFIKASNOST

1. *Makroekonomski pristup* mjerenju efikasnosti ulaganja u obrazovanje zasniva se na stavljanju u odnos prirasta proizvodnje koji se pripisuje investicijama u obrazovanje sa prirastom kapitala obrazovanja. Prvu od ovih veličina možemo lako ustanoviti primjenjujući ranije date doprinose obrazovanja na prirast BDP-a. Kapital obrazovanja i njegov prirast u posmatranom periodu tek treba da utvrdimo.⁵ Ova informacija je već i sama po sebi zanimljiva pa ćemo prvo nju utvrditi i analizirati. Procjena vrijednosti kapitala obrazovanja u 2000. i 2008. godini dobijena je množenjem prethodno analiziranog broja zaposlenih određenih obrazovnih kategorija radnika sa ukupnim društvenim troškovima dosezanja datih nivoa obrazovanja. Ova potonja veličina se dobija sumiranjem društvenih oportunitetnih troškova dosezanja datog nivoa obrazovanja i direktnih troškova obrazovanja. Društveni oportunitetni troškovi su jednaki izgubljenim bruto platama koje su za društvo izgubljene zbog školovanja, dok su direktni troškovi obrazovanja jednaki troškovima koji su vezani za funkcionisanje školskog sistema. Potrebno je napomenuti da u većini zemalja dominantnu ulogu igraju oportunitetni, a ne, kako bi mnogi očekivali, direktni troškovi obrazovanja: direktni troškovi, naime, učestvuju tek sa oko 30% u ukupnim troškovima dosezanja određenog nivoa obrazovanja. Svaka od pomenutih veličina, po-

⁵ Prvi je ovakav pristup mjerenja kapitala obrazovanja i njegovog doprinosa rastu koristio Schultz, T. [72–75].

red toga što nam služi za procjenu vrijednosti kapitala obrazovanja, daje i sama po sebi zanimljive informacije o obrazovanju pa ćemo ih zato posebno analizirati.

Polazni osnov za utvrđivanje oportunitetnih troškova, kao glavne stavke u ukupnim troškovima obrazovanja, su stvarne i očekivane plate/nadnice pojedinih kategorija zaposlenih u 2008. godini. Ovu godinu uzimamo kao polaznu zato što kapital obrazovanja u 2000. i 2008. godini nastojimo da ustanovimo u stalnim cijenama iz 2008. godine.

Procjena iznosa stvarnih i očekivanih godišnjih plata data je u Tabeli 15. 10. Procjena stvarnih bruto i neto nadnica (prve dvije kolone tabele) dobijena je primjenom ranije analiziranog relativnog nivoa nadnica (treća kolona) na prosječni nivo bruto i neto nadnica kako je dat od strane Monstata. Monstatovi podaci se odnose na mjesečni nivo dok je ovdje dat godišnji nivo nadnica, koji je dobijen množenjem mjesečnog nivoa sa 12. Kada se stopa, odnosno koeficijent nezaposlenosti pojedinih obrazovnih skupina (dobijena iz Monstatove Ankete o radnoj snazi, a data u četvrtoj koloni) oduzme od jedan, dobija se očekivana stopa zaposlenosti za odgovarajuće obrazovne skupine. Primjenom ovako utvrđene očekivane stope zaposlenosti na neto i bruto nadnice, dobija se očekivani nivo bruto i neto nadnica pojedinih obrazovnih skupina (peta i šesta kolona). Koeficijent relativnog nivoa očekivanih bruto i neto nadnica dat je u posljednjoj koloni.

Tabela 15. 10. Stvarne i očekivane godišnje nadnice i plate raznih obrazovnih kategorija zaposlenih u 2008. godini

Kategorija zaposlenih	Neto plata	Bruto plata	Relativni nivo plata	Stopa nezaposlenosti	Očekivana neto plata	Očekivana bruto plata	Relativni nivo očekiv.
Prosjek	5.316	7.812	1,84	16,90	4.418	6.492	1,84
Visoka školska sprema	8.809	12.945	3,05	7,50	8.148	11.974	3,39
Viša školska sprema	6.212	9.129	2,15	7,40	5.752	8.453	2,39
Srednja školska sprema	4.595	6.753	1,59	15,30	3.848	5.655	1,60
Niža školska sprema	3.032	4.455	1,05	26,40	2.231	3.279	0,93
VKV radnici	6.518	9.578	2,26	7,40	6.036	8.870	2,51
KV radnici	4.704	6.912	1,63	17,20	3.940	5.789	1,64
PKV radnici	3.946	5.799	1,37	23,60	3.015	4.430	1,25
NKV radnici	2.884	4.238	1,00	16,60	2.405	3.535	1,00

Interesantno je da su relativni rasponi u očekivanim nadnicama pojedinih skupina veći od relativnih raspona stvarnih nadnica. To je direktna posljedica činjenice da je stopa nezaposlenosti različita kod različitih obrazovnih skupina. Još konkretnije, to je posljedica okolnosti da je stopa nezaposlenosti niža kod viših obrazovnih skupina, nego kod nižih. Ovako mjerena stopa raspona u platama i očekivani nivo

plata su ono što je bitno za našu analizu, a ne opservirani nivo nadnica. Dva su razloga to. Prvo, kada analiziramo ponašanje pojedinaca koji investiraju u obrazovanje, prirodno je da pretpostavimo da će se oni u donošenju odluka rukovoditi očekivanim nadnicama, a ne opserviranim, tj. da će u svojim odlukama polaziti i od opserviranih nadnica i od opserviranih stopa nezaposlenosti kod pojedinih nivoa i vrsta obrazovanja. Drugo, kada nastojimo da procijenimo vrijednost oportunitetnih troškova obrazovanja, potrebnih za procjenu vrijednosti kapitala obrazovanja, prirodno je da pored opserviranog nivoa bruto nadnica uzmemo u obzir da određeni broj radnika ne bi mogao naći posao i da stoga njihove bruto nadnice ne možemo računati u oportunitetne troškove. Treba, dakle, da počemo od očekivanih bruto nadnica.

Na osnovu ovih podataka, bilo je moguće izračunati ukupne privatne i društvene oportunitetne troškove za dosezanje određenog stupnja obrazovanja. Privatni oportunitetni troškovi su računati polazeći od očekivanih neto plata, a društveni polazeći od očekivanih bruto plata. U oba slučaja oportunitetni troškovi dosezanja određenog stupnja obrazovanja računati su kao kumulativ svih izgubljenih nadnica za vrijeme trajanja školovanja. Kod osnovnog obrazovanja i kod NKV radnika ovi su troškovi ravni nuli jer u toku trajanja osnovnog obrazovanja niti postoji zakonska mogućnost za zapošljavanje (zabranjen je rad djeci do 15 godina), niti u modernim uslovima postoje značajniji poslovi na kojima bi takva mlada radna snaga bila uposlena. Izuzetak je, dakako, ruralno stanovništvo gdje je rad djece uobičajen. Dječja ruralna populacija kod nas je danas zanemarljiva pa je i zato ovakav postupak opravdan. Kod računanja oportunitetnih troškova onih sa srednjom školom (ili KV radnika), pošlo se, sasvim prirodno, od četvorogodišnje (trogodišnje) očekivane nadnice onih sa osam razreda osnovne škole (niža školska sprema). Kod onih sa visokom (višom) školskom spremom ovim troškovima je dodata i četvorogodišnja (dvogodišnja) očekivana nadnica onih sa srednjom školskom spremom. I slično za ostale grupe. Iznos ovako računatih privatnih i društvenih oportunitetnih troškova dat je u prvoj i drugoj koloni Tabele 15. 11.

Tabela 15. 11. Privatni i društveni troškovi dosezanja različitih nivoa obrazovanja u cijenama 2008.

Obrazovna kategorija	Oportunitetni troškovi		Direktni troškovi		Ukupni troškovi	
	Privatni	Društveni	Iznos	% društv	Privatni	Društveni
Visoka školska sprema	24.319	35.738	13.600	27,57	25.679	49.338
Viša školska sprema	16.623	24.427	11.400	31,82	17.763	35.827
Srednja školska sprema	8.926	13.117	9.200	41,22	9.846	22.317
Niža školska sprema			5.600	100,00	560	5.600
VKV radnici	14.573	21.416	10.100	32,05	15.583	31.516
KV radnici	6.694	9.838	8.300	45,76	7.524	18.138
PKV radnici	3.347	4.919	6.950	58,56	4.042	11.869
NKV radnici			2.100	100,00	210	2.100

Ukupni (društveni) direktni troškovi dosezanja određenog stupnja obrazovanja su računati na sličan način, tj. kao kumulativ svih prethodnih direktnih troškova potrebnih da se dosegne dati nivo obrazovanja. Privatni direktni troškovi (knjige i slično) računati su polazeći od uobičajenog empirijski provjerenog standarda koji se koristi u sličnim studijama. Prema ovom standardu, privatni direktni troškovi čine 10% ukupnih direktnih troškova. Ukupni direktni troškovi su, sa svoje strane, računati polazeći od pretpostavke da oni kod osnovnog obrazovanja iznose 700 eura godišnje po jednom đaku, kod srednjeg obrazovanja 900 eura po đaku, a kod višeg i visokog 1.100 eura godišnje po studentu. Ukupni direktni troškovi dosezanja određenog stupnja obrazovanja dati su u trećoj koloni Tabele 15. 11, dok je njihovo učešće u ukupnim troškovima dato u četvrtoj koloni.

U ovoj kao i u prethodnoj kalkulaciji morali smo poći od određenih pretpostavki vezanih za dužinu školovanja pojedinih kategorija kod kojih to nije jasno definirano. Za nižu školsku spremu pretpostavili smo osam godina osnovnog obrazovanja, za NKV radnike tri godine osnovnog obrazovanja, a za PKV radnike osam razreda osnovne i jednu i po godinu srednjeg obrazovanja. Za ostale kategorije je po definiciji data dužina školovanja. Ovako date procjene su u izvjesnom smislu konzervativne jer ne uzimaju u obzir ono obrazovanje koje je otpočelo i trajalo izvjesno vrijeme, ali nije finalizirano nekom od diploma. Na primjer, radnik koji je statistički registrovan kao da ima srednju stručnu spremu može lako biti i neko ko je pored srednje škole završio i neku godinu studija, ali nije diplomirao. Nažalost, naša statistika ne daje podatke o broju završenih godina školovanja, već samo o završenim školama i stečenim diplomama.

Sumiranjem privatnih i društvenih oportunitetnih troškova, s jedne, i privatnih i društvenih direktnih troškova, s druge strane, dolazi se do ukupnih privatnih i društvenih troškova dosezanja određenog nivoa obrazovanja. Iznos ovih troškova je dat u posljednje dvije kolone Tabele 15. 11. Ovi podaci su sami po sebi puni značenja, pogotovo kada ih uporedimo sa sličnim podacima za razvijene zemlje. Oni, naime, kada se uporede sa odgovarajućim podacima za razvijene zemlje pokazuju da su kod nas, a ista je situacija i sa ostalim sličnim zemljama, troškovi dosezanja određenog stupnja obrazovanja višestruko manji nego u razvijenim zemljama. Ilustracije radi, gruba računica pokazuje da bi troškovi dosezanja zvanja inženjera u USA trebalo da iznose najmanje oko 400.000 do 500.000 eura, što je skoro deset puta više nego kod nas. Razlog tome je u niskim oportunitetnim troškovima, koji su sa svoje strane niski kako zbog niskog nivoa nadnica tako i zbog visoke stope nezaposlenosti, što kod mladih ljudi generira visoku sklonost ka ulaganju u obrazovanje. Drugim riječima, obrazovanje je kod nas jeftino i zato bi moglo biti naša komparativna prednost. Kažemo da bi obrazovanje to moglo biti jer da bi ono to i bilo treba da bude ispunjen čitav niz preduslova. Nažalost, ti preduslovi često nijesu ispunjeni.

Polazeći od ovako izračunatih društvenih troškova dosezanja pojedinih stupnjeva obrazovanja i od broja zaposlenih po pojedinim kategorijama zaposlenih, tj. množenjem ovih veličina, ustanovljavamo kapital obrazovanja „ugrađen” u pojedine skupine. Njihovim sumiranjem dobijamo ukupni kapital obrazovanja u 2000. i 2008. godini u eurima iz 2008. godine. Proračun je dat u Tabeli 15. 12.

Tabela 15. 12. Kapital obrazovanja i njegov rast (u milionima eura)

Kategorija zaposlenih	2000	%	2008	%	Prirast	Stopa rasta
Visoka stručna sprema	954	28,78	1.275	30,81	321	1,56
Viša stručna sprema	320	9,67	341	8,24	20	1,28
Srednja stručna sprema	1.309	39,51	1.897	45,84	588	1,61
Niža stručna sprema	73	2,22	89	2,16	16	1,48
VKV radnici	187	5,65	201	4,86	14	1,30
KV radnici	402	12,13	290	7,00	-112	-1,52
PKV radnici	50	1,52	36	0,88	-14	-1,52
NKV radnici	18	0,53	9	0,23	-8	-1,62
U K U P N O	3.313	100,00	4.138	100,00	825	1,50

Vrijednosti kapitala obrazovanja su date u prvoj i trećoj koloni tabele, dok je u petoj dat prirast kapitala obrazovanja u posmatranom osmogodišnjem periodu. U drugoj i četvrtoj koloni je dato učešće pojedinih obrazovnih skupina u ukupnom kapitalu obrazovanja. U posljednjoj koloni je data stopa rasta kapitala obrazovanja koja je, kao što vidimo, iznosila oko 1,5% godišnje. Sama stopa rasta nije po sebi toliko impresivna, što ne bi trebalo da čudi s obzirom na to da se ovaj rast odvija kroz obrazovanje mladih kohorti populacije. U ovim uslovima, naime, čak i naglo povećanje sklonosti mladih ka obrazovanju ne može prebrzo promijeniti ukupnu količinu ovako računatog kapitala obrazovanja.

Ono što je ovdje, međutim, impresivno je sam iznos kapitala obrazovanja i apsolutni iznos njegovog prirasta stavljen u odnos sa ostalim raspoloživim makroekonomskim veličinama. U tom smislu iznosimo sljedeće važne relativne odnose:

- Prvo, kada prirast kapitala obrazovanja stavimo u odnos sa prirastom BDP-a računatog u cijenama iz 2008, dobijamo procentualni iznos od 75%.

- Drugo, kada prirast kapitala obrazovanja stavimo u odnos sa kumulativom ukupnih investicija u fiksne fondove u periodu od 2000. do 2008. godine, dobijamo procentualni iznos od 18,38%.

- Treće, ukupan iznos kapitala obrazovanja u 2008. godini je veći od ukupnog BDP-a u istoj godini, što je zaista impresivno.

- Konačno i najznačajnije, kada prosječni godišnji prirast kapitala obrazovanja, koji dobijamo dijeljenjem ukupnog prirasta sa osam godina, stavimo u odnos sa vrijednošću BDP-a u 2000. i 2008. godini, dobijamo procentualne vrijednosti od 46% i 31%, što u prosjeku daje iznos od oko 38%. Drugim riječima, kada bi vrijednost koja se stvara u obrazovanju pridodali BDP-u, što je jedini ispravan način mjerenja BDP-a, ispada da bi učešće obrazovanja u kreiranju ovako mjenjenog BDP-a iznosilo oko 28%. Riječ je o zaista impresivnom rezultatu, koji svjedoči i o značaju obrazovnog sistema i o visokoj sklonosti ka ulaganju u obrazovanje.

Opet, dakle, dolazimo do zaključka da bi obrazovanje moglo biti značajna komparativna prednost Crne Gore. Za sada, nažalost, samo moglo.

Druga važna stvar na koju prethodna tabela ukazuje tiče se strukture kapitala obrazovanja. Kao što vidimo, učešće kapitala visokog i višeg obrazovanja u ukupnom kapitalu obrazovanja u 2008. godini je iznosilo oko 39%. Kada bi se ovome dodao i kapital obrazovanja onih koji su završili neku godinu studija, ali nijesu diplomirali, ispada da bi kapital obrazovanja koji je formiran u postsekundarnom obrazovanju mogao predstavljati skoro polovinu ukupnog kapitala obrazovanja, odnosno polovinu proizvodnog kapaciteta rada formiranog kroz obrazovanje. To je daleko više od, inače solidnog, učešća ovih dviju obrazovnih kategorija u ukupnoj zaposlenosti koje je u istoj godini iznosilo 21,27%. To je, naravno, posljedica činjenica da zaposleni u ove dvije obrazovne kategorije imaju daleko veće troškove doseganja datog stupnja obrazovanja, tj. da je u svakog zaposlenog iz ove kategorije „ugrađeno” daleko više kapitala obrazovanja. Ova okolnost upućuje na to da se u narednim analizama posebna pažnja mora posvetiti upravo ovoj vrsti investicija u obrazovanje. Za pojačanu pozornost na ovu vrstu kapitala obrazovanja postoje i drugi razlozi. Radi se, naime, o tome da visoko obrazovanje, preko efekta „prelivanja” kao posebne vrste eksternih efekata utiče i na proizvodnost svih ostalih nižih kategorija obrazovanja, s jedne strane, te da takođe preko istraživanja i razvoja i brzine difuzije tehnološkog progressa obrazovanje kritično utiče i na proizvodnost konvencionalnog, fizičkog kapitala.

Kada primjenom ranije utvrđenog procentualnog učešća obrazovanja u rastu BDP-a utvrdimo prirast BDP-a koji je rezultat uticaja obrazovanja i dobijenu vrijednost stavimo u odnos sa prirastom kapitala obrazovanja, dobijamo bruto stopu prinosa na ulaganja u obrazovanje. Rezultati su dati u Tabeli 15. 13. Rezultat je više nego impresivan. Ovaj makroekonomski pristup u računanju prinosa na obrazovanje je, međutim, u izvjesnom smislu nerealan jer daje preoptimistične rezultate. On bi se mogao učiniti realističnim kada bi bilo moguće izračunati „depresijaciju” ljudskog kapitala. Za takvu računicu bili bi potrebni i podaci o starosnoj strukturi pojedinih obrazovnih skupina. Nažalost, takvi podaci ne postoje. Srećom, postoje drugi, mikroekonomski pristup za procjenu efikasnosti ulaganja u obrazovanje koji možemo

Tabela 15. 13. Procjena bruto stope prinosa na kapital obrazovanja

	Elementi	Vrijednosti 000.000 eura
A	Prirast BDP-a u cijenama iz 2008, milioni eura	1.102
B	Udio obrazovanja u prirastu BDP-a, cijene 2008.	175
C	Prirast vrijednosti kapitala obrazovanja, cijene 2008.	825
D	Bruto stopa prinosa na kapital	21,26%

primijeniti na podatke date u prethodnim tabelama. Prije nego to uradimo, primijetimo da je bruto stopa prinosa na obrazovanje na nivou koji je očekivan za ovakvu mjeru rentabilnosti. Imajući to u vidu, možemo zaključiti da je i ranije data analiza uticaja obrazovanja na privredni rast realistična.

2. *Mikroekonomski pristup* mjerenju efikasnosti ulaganja u obrazovanje bazira se na komparaciji razlika u platama između pojedinih obrazovnih skupina sa razlikama u troškovima potrebnim da se dosegne odgovarajući nivo obrazovanja. Dva

su pristupa razvijena za ove svrhe. Jedan je onaj koji je razvio Jakob Mincer još početkom šezdesetih, a koji se zbog svojih ekonometrijskih pogodnosti najčešće i danas koristi. Kod ovog pristupa nivo očekivanih nadnica se uzima da je funkcija godina školovanja (s), radnog iskustva (x), kvadrata radnog iskustva (x^2) i niza drugih varijabli (o_i) koje su od značaja jer se putem njih eliminiše uticaj drugih faktora na nivo nadnica, što omogućava da se zasebno izoluje uticaj obrazovanja. U Crnoj Gori ne postoje statistički podaci koji bi nam omogućili primjenu Mincerovog modela. Drugi pristup, koji ćemo i mi primijeniti, je onaj koji je prvobitno razvio Garry Backer [3], a koji je zasnovan na Cost-Benefit analizi. Njega je, srećom, uz određene pretpostavke, moguće primijeniti i tamo gdje ne postoje podaci o zaposlenim po godinama školovanja i o njihovim nadnicama u pojedinim godinama karijere. Donekle pojednostavljeno ovaj se pristup za naše svrhe mjerenja efikasnosti ulaganja u pojedine stupnjeve obrazovanja formalno može predstaviti polazeći od:

$$\prod_{i=1}^n C_i (1+r)^i = \prod_{i=1}^m B_i (1+r)^i,$$

pri čemu C_i predstavlja troškove obrazovanja koje moramo učiniti u i -toj godini školovanja za dati stupanj obrazovanja, dok B_i predstavlja koristi koje ćemo imati (prirast nadnica, na primjer) u i -toj godini života kao rezultat školovanja za dati stupanj obrazovanja. Veličina n predstavlja broj godina školovanja za dati stupanj obrazovanja, dok m predstavlja očekivani broj godina rada (ili života). Troškove za pojedine stupnjeve obrazovanja smo već ranije definisali. Najvažnija korist od obrazovanja, mada postoje i druge, su razlike u nadnicama posmatranog i nižeg stupnja obrazovanja. Veličina kojom mjerimo efikasnost obrazovanja u ovom slučaju je data koeficijentom r . On predstavlja takozvanu *internu stopu rentabiliteta* ulaganja u obrazovanje. To je očito ona stopa koja izjednačava sadašnju vrijednost očekivanog toka troškova obrazovanja sa sadašnjom vrijednošću očekivanog toka koristi, odnosno još preciznije stopa koja očekivani tok neto koristi od obrazovanja čini jednakim nuli. Ranije smo vidjeli da postoje privatni i društveni troškovi obrazovanja. Takođe je jasno da se može govoriti o privatnim i društvenim koristima od obrazovanja. Kada je o monetarnim koristima riječ, koje jedine sa preciznošću možemo mjeriti, onda govorimo o razlikama između neto nadnica, koje mjere privatne koristi i razlikama između bruto nadnica susjednih stupnjeva obrazovanja, koje mjere društvene koristi. Kada stavimo u gornju relaciju privatne troškove sa privatnim koristima, kao rezultat mjerenja dobijamo privatne interne stope rentabiliteta. Slično, kada stavimo u relaciju društvene troškove obrazovanja sa društvenim koristima, dobijamo društvenu internu stopu rentabiliteta. Nažalost, nijesmo raspolagali podacima o bruto i neto nadnicama za pojedine godine rada i života, pa smo morali poći od pretpostavke da su ove veličine iste u svim godinama i jednake njihovim prosjecima. Rezultati mjerenja ovih stopa efikasnosti za visoko, više i srednje obrazovanje prezentirani su u Tabeli 14. U tabeli je, pored internih stopa rentabiliteta (IRR), radi poređenja, data i bruto stopa prinosa na obrazovanje, koja je računata stavljanjem u odnos prosječnih koristi od datog obrazovanja sa prosječnim troškovima završavanja odgovarajuće škole.

Tabela 15. 14. Privatne i društvene stope prinosa na investicije u obrazovanje

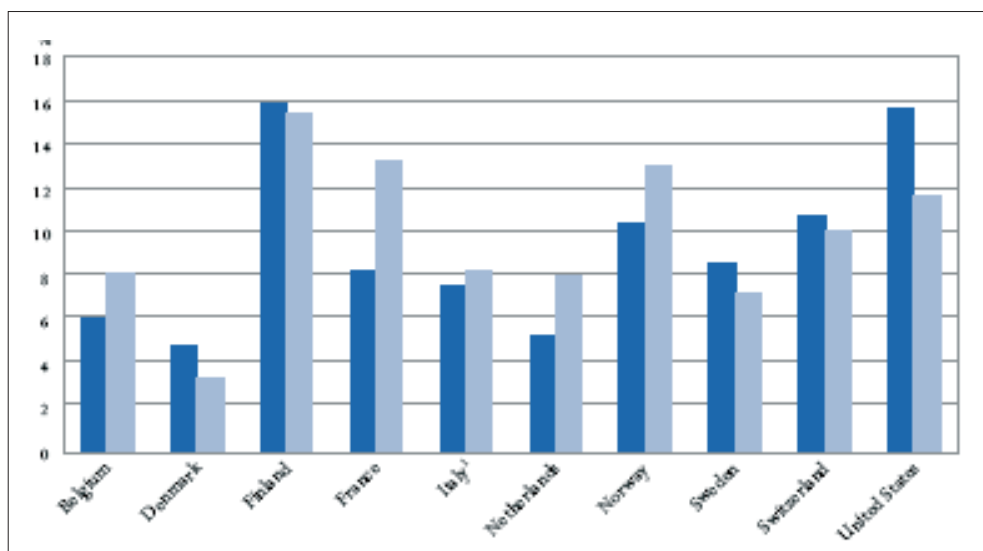
A	Visoko obrazovanje	Stope prinosa
a	Privatne stope prinosa	
	IRR na privatne investicije u obrazovanje	20%
	Bruto stopa povrata	27%
b	Društvene stope prinosa	
	IRR na društvene investicije u obrazovanje	18%
	Bruto stopa povrata	23%
B	Više (2 god.) obrazovanje	
a	Privatne stope prinosa	
	IRR na privatne investicije u obrazovanje	22%
	Bruto stopa povrata	24%
b	Društvene stope prinosa	
	IRR na društvene investicije u obrazovanje	19%
	Bruto stopa povrata	20%
C	Srednje (4 god.) obrazovanje	
a	Privatne stope prinosa	
	IRR na privatne invest u obrazovanje	14%
	Bruto stopa povrata	17%
b	Društvene stope prinosa	
	IRR na društvene investicije u obrazovanje	12%
	Bruto stopa povrata	14%

Prije nego damo komentar dobijenih rezultata važno je napomenuti, prvo, da naprijed data mjerenja polaze samo od monetarnih privatnih i društvenih koristi od obrazovanja. Kod investicija u obrazovanje, međutim, nemonetarne koristi mogu biti toliko velike da se bez njihovog uzimanja u obzir ne mogu objasniti ponašanja ljudi. Ovo posebno važi za visoko obrazovanje gdje na primjer monetarni ekvivalent društvenog ugleda i mogućnosti za samoaktualizaciju i samopotvrđivanje koje ovo obrazovanje donosi može biti toliko veliki da se bez njegovog uzimanja u obzir često ne može ni razumjeti ponašanje onih koji odlučuju da li da studiraju ili ne. Drugo, kod privatnih koristi se polazi samo od onih koristi koje pojedinac uspijeva da internalizira, tj. da prisvoji. Čitav niz koristi je, međutim, eksternog karaktera za pojedinca. One postoje za društvo, ali ih posmatrani pojedinac ne prisvaja. Slikovit je u tom smislu sljedeći primjer iz domena urbane ekonomije: činjenica da je u pojedinim urbanim centrima proizvodnost radnika veća nego u drugim mjestima samo se donekle može objasniti okolnošću da je u njima bolja obrazovna struktura zaposlenih; mjerenja su pokazala da je u gradovima kod kojih je bolja obrazovna struktura veća i proizvodnost radnika iste školske spreme nego u onim gdje je prosječni nivo obrazovanja manji; mjerenja su takođe pokazala da je ovo rezultat uticaja eksternih efekata koji se realizuju kroz komunikaciju više obrazovanih sa manje obrazovanim radnicima (na radnom mjestu ili u komšiluku), a kroz koju komunikaciju dolazi do

nevidljivog ali snažnog obrazovanja i ostručavanja onih sa nižim stupnjem obrazovanja. Ovi efekti, koji su eksterni za pojedinca, za društvo su ipak interni. Nažalost, gore primijenjena mjera društvene efikasnosti ne uzima ih u obzir. Konsekventno, dobijene mjere efikasnosti ulaganja u obrazovanje su, i u slučaju privatne i u slučaju društvene interne stope prinosa, manje od stvarnih.

Nekoliko zaključaka se ipak nedvosmisleno nameće kada posmatramo rezultate prethodnog mjerenja. Prvo, ovako računata stopa prinosa na ulaganja u obrazovanje je zadovoljavajuća za sve analizirane stupnjeve obrazovanja. I privatna i društvena stopa prinosa je kod svih stupnjeva obrazovanja veća od prosječne zahtijevane stope prinosa na fizički kapital. Ovo je utoliko važnije kada se ima u vidu da u mjerenju nijesu uzete u obzir nemonetarne i eksterne koristi. Kada bi i njih uzeli u obzir, i privatne i društvene stope prinosa kod svih stupnjeva obrazovanja bile bi još veće. Kada dobijene interne stope prinosa u Crnoj Gori uporedimo sa stopama prinosa u drugim zemljama, dolazimo do zaključka da je na skoro svim nivoima obrazovanja stopa prinosa u Crnoj Gori znatno veća od one koju sretamo u razvijenijim zemljama (Psacharopoulos [61, 62]). Pogledamo li Sliku 15. 2. u kojoj je data privatna interna stopa prinosa za izabrani skup razvijenih zemalja, vidimo da je u Crnoj Gori stopa prinosa na investicije u obrazovanje veća nego u svim posmatranim zemljama. Ovo, međutim, ne treba da zavara. Stopa prinosa je, prije svega, relativna mjera. Ona povezuje apsolutne prinose na pojedinim stupnjevima obrazovanja sa troškovima da se ostvari taj stupanj obrazovanja. Ovi troškovi su pak u apsolutnom iznosu kod nas manji nego u razvijenim zemljama prosto zato što su manje nadnice naših radnika kojima i mjerimo oportunitetne troškove obrazovanja, koji su opet dominantna stavka u ukupnim troškovima obrazovanja. Kada bi za mjerenje troškova obrazovanja i kapitala obrazovanja koristili nadnice u razvijenim zemljama, što bi se moglo opravdati tvrdnjom da naš inženjer mora imati istu vrijednost kao i američki, tada bi došli do daleko manjih stopa prinosa. Ovo bi, zbog djelovanja opadajućih prinosa, važno čak i kada bi koristi od obrazovanja mjerili takođe nadnicama u razvijenim zemljama. To što su naši troškovi obrazovanja niski i što je, konsekventno, stopa prinosa na ulaganja u obrazovanje visoka, dakle, direktna je posljedica nerazvijenosti naše zemlje. Nerazvijenost je, drugim riječima, glavni razlog visoke sklonosti ka obrazovanju. Obrazovanje je najpouzdaniji, mada ne i jedini, način da se ostvari ekonomska i socijalna promocija u jednoj zemlji poput Crne Gore. No, bez obzira na to šta je razlog ovako visokim stopama prinosa i njome inducirane visoke sklonosti ka ulaganju u obrazovanje, neosporna je činjenica da je ova visoka sklonost ka ulaganju u obrazovanje mogla predstavljati jednu od glavnih komparativnih prednosti Crne Gore.

Drugo, bruto stopa prinosa je kod svih nivoa obrazovanja veća od odgovarajućih internih stopa i u prosjeku je vrlo bliska bruto stopi prinosa koju nam daje makroekonomski pristup. To je i normalno kada se ima u vidu da je ovako računata stopa bruto prinosa zasnovana na pretpostavci da nema depresijacije i zamjene radne snage nakon završetka radne karijere radnika. Iz ovoga slijedi da bi se dio stope rasta proizvodnje koji je rezultat obrazovanja mogao mjeriti i tako što bi se prirast kapitala obrazovanja u posmatranom periodu pomnožio sa ovako računatom prosječnom

Slika 15.2. Privatna interna stopa prinosa na ulaganja u visoko obrazovanje u izabranom skupu razvijenih zemalja
 Izvor: Preuzeto iz OECD-a [53].

bruto stopom prinosa na obrazovanje. Dobijeni rezultat bi bio skoro identičan onom koji smo ranije dobili. Ta identičnost rezultata do kojih dolazimo polazeći od makroekonomskog i od mikroekonomskog pristupa, potvrđuje da je ranije dato mjerenje doprinosa obrazovanja prilično realistično.

Treće, privatna stopa prinosa je kod svih stupnjeva za koje smo vršili mjerenje veća od društvene. To je očekivana posljedica okolnosti da 90% direktnih troškova obrazovanja snosi zajednica, a samo 10% pojedinci i njihove porodice. Drugim riječima, prirast poreza na nadnice viših stupnjeva obrazovanja nije u stanju da pokrije javni dio troškova direktnog obrazovanja, što znači da se ovi troškovi finansiraju ne samo prihodima onih koji nastavljaju školovanje već i prihodima onih koji ne nastavljaju dalje školovanje. Ova činjenica se ne uzima dovoljno u obzir kada se vode diskusije o mjestu i ulozi koju bi trebalo da imaju privatni univerziteti, s jedne, i Državni univerzitet, s druge strane.

Konačno, stopa prinosa na visoko i više obrazovanje je znatno veća od stope prinosa na srednje obrazovanje. Tako je privatna interna stopa prinosa kod visokog i višeg obrazovanja 20% i 22%, dok je kod srednjeg obrazovanja ona 14%. Odgovarajuća društvena stopa prinosa je kod visokog i višeg obrazovanja 18% i 19%, a kod srednjeg 12%. Kada bismo imali podatke o broju onih sa srednjom školom koji imaju određen broj godina studija i kada bismo njih izolovali iz skupa podataka, došli bismo do nalaza o još nižoj stopi prinosa na srednje obrazovanje. S druge strane, kada bismo bili u stanju da izmjerimo nemonetarne koristi od obrazovanja, koje su kod visokog i višeg obrazovanja daleko veće nego kod srednjeg, došli bismo do još veće stope prino-

sa na visoko i više obrazovanje. Jednom riječju, ove dvije korekcije bi diskrepancu između dvije stope prinosa još više povećale. Sve ovo skupa doprinosi da razumijemo ponašanja koja imamo u Crnoj Gori vezana za visoko obrazovanje. Crnu Goru, naime, već četiri decenije karakteriše relativno velika produkcija visokoškolskog kadra. To je posljedica okolnosti da Crnogorci imaju visoku sklonost ka investiranju u ovu vrstu obrazovanja, s jedne, te okolnosti da je početkom posmatranog perioda osnovan Univerzitet Crne Gore, s druge strane. Osnivanje Univerziteta je učinilo privatne direktne troškove visokoškolskog obrazovanja nižim i time fakultete pristupačnijim. Visoka stopa prinosa na ulaganja u visoko obrazovanje je ono čime se dominantno objašnjava visoka sklonost ka ovom ulaganju. Ona je djelimično visoka i zato što su direktni privatni troškovi postali niži, ali je ona uglavnom visoka zato što su razlike u očekivanim nadnicama onih sa visokim i onih sa srednjim obrazovanjem relativno velike. Pošto je stopa nezaposlenosti srednjoškolaca visoka, to slijedi da je i njihova očekivana nadnica, koja je istovremeno mjera oportunitetnih troškova visokoškolskog obrazovanja, niža od opservirane nadnice, tj. nadnice zaposlenih sa srednjom školom. S druge strane, stopa nezaposlenosti onih sa visokom školskom spremom je relativno niska, što njihove očekivane nadnice, kojima se mjere koristi od ovog obrazovanja, čini relativno većim.

Na osnovu prethodnog razmatranja, mogli bismo zaključiti da u Crnoj Gori ne postoji pretjerana produkcija visokoškolskih kadrova kako se obično misli. Uostalom, i sami podaci o stopi nezaposlenosti pojedinih obrazovnih skupina na to ukazuju. Ovo pitanje pretjerane produkcije visokoobrazovanih je, međutim, i dalje otvoreno. Visoka interna stopa prinosa na ulaganja u visoko obrazovanje i zaključak o visokoj isplativosti ovih investicija izveden je na bazi procjene koja polazi od aktuelnih podataka, a ne od podataka o budućim nadnicama i stopama nezaposlenosti. Aktualni podaci opisuju stanje koje je rezultat kumuliranih višedecenijskih procesa. Oni prosto kažu da se do sada isplatilo ulagati u visoko obrazovanje i da do sada nije bilo pretjerane produkcije u visokom obrazovanju. Ocjena o tome da li se i sada isplati ulagati u visoko obrazovanje morala bi, međutim, biti zasnovana na procjeni efikasnosti koja polazi od budućih nadnica i stopa nezaposlenosti. U tom smislu, posebno je važno vidjeti da li će buduće stope nezaposlenosti biti iste kao sadašnje. I tu se javlja crv sumnje. Naime, dosadašnje relativno niske stope nezaposlenosti kod visokoobrazovanih kadrova rezultat su istorije u kojoj smo prvo imali SFRJ, potom SRJ i konačno SiCG. U tom ambijentu relativno velika produkcija visokoobrazovanih kadrova mogla se progutati i od strane ovog šireg tržišta rada koje smo do sada imali. To se upravo i dešavalo. Posebno je tržište rada Srbije u prethodne četiri decenije apsorbovalo ogroman broj visokoobrazovanih Crnogoraca, smanjujući na taj način stopu domaće nezaposlenosti, i, konsekvntno, povećavajući stopu prinosa na ova ulaganja u visoko obrazovanje. Crna Gora je sada nezavisna i vrlo je problematično da li će u budućnosti naše tržište moći da proguta ovoliku produkciju. Ovo posebno sada kada su se pojavili i privatni univerziteti, a Državni, u strahu da ne izgubi primat, otpočeo sa ekspanzivnom upisnom politikom. Moglo bi se lako desiti da se nakon nekoliko godina nezaposlenost visokoobrazovanih kumulira do nivoa ko-

ji bi nam onda, sa velikom docnjom, signalizirao da se investiranje u visoko obrazovanje baš i ne isplati onoliko koliko to sada izgleda.

Nada je nema sumnje u Evropi i njenom tržištu rada koje bi u budućnosti moglo apsorbovati domaće bečelore. No, ovdje treba biti jako oprezan. Prvo, Evropa je još daleko i može proći dosta godina do ulaska u nju, a još više do njenog liberalizovanja tržišta rada za nove zemlje članice. Podsjećamo da nije dovoljno postati članica EU da bi se dobio pristup tržištu rada Evrope. U slučaju 15 novoprimljenih članica uspostavljeno je pravilo da treba da prođe bar 7 godina da bi iz novoprimljenih zemalja članica zaposleni mogli ići na tržišta rada starih članica EU. Ako pođemo od pretpostavke da bi Crna Gora mogla postati članica EU za samo pet godina, te dodamo još sedam godina za liberalizaciju tržišta rada, ispada da bi i u najpovoljnijem scenariju ovo tržište moglo postati dostupno u formalnom smislu tek za nekih 12 godina. Riječ je, nema sumnje, o prilično dugom periodu u kojem bi se mogla kumulirati značajna nezaposlenost visokoobrazovanih kadrova. Drugo, u slučaju EU, postoje jezičke barijere koje u bivšim Jugoslavijama nijesu postojale. Ove su barijere posebno snažne kod visokog obrazovanja: prije svega, potrebno je perfektno znati strani jezik da bi se dobio posao na pozicijama koje pokrivaju visokoobrazovani. To podrazumijeva dodatne troškove obrazovanja, koji za taj nivo znanja jezika mogu biti veći i od troškova dvogodišnjeg visokoškolskog obrazovanja. Ovakav rast troškova koje je potrebno učiniti da bi se stekla mogućnost nastupa na EU, tržište rada neminovno vodi smanjenju i privatne i društvene interne stope prinosa na ulaganja u visoko obrazovanje. S druge strane, da bi se pristupilo cjelokupnom evropskom tržištu, potrebno je tako perfektno znati ne jedan već više jezika, što troškove učenja čini enormnim, a stopu prinosa malom. Treće, čak i kada ne bi postojale gornje dvije barijere, vrijeme i jezik, postoje kulturne barijere koje podrazumijevaju troškove emigriranja i troškove akulturacije. Ovi dodatni troškovi mogu biti i veći od prethodnih. Konačno četvrto, postoje i barijere vezane za postojanje takozvanog nacionalizma odozdo (grass rooted nationalism) prisutnog u svim zemljama Evrope, nacionalizma koji nije rezultat državne politike, ali je ipak toliko duboko usađen da često predstavlja nepremostivu smetnju za zapošljavanje stranih radnika. Ovo je posebno prisutno na tržištu visokoobrazovanih kadrova gdje inače postoji visoka ponuda i jaka konkurencija. Uostalom, dominantan dio imigranata u EU čine radnici sa nižim nivoom stručne spreme, a ne visokoobrazovani kadrovi.

Već smo ranije napomenuli da visoko obrazovanje ima veliko učešće u kapitalu obrazovanja i veliki značaj za rast i konkurentnost privrede. Iz prethodnog paragrafa se, međutim, vidi da bi ono moglo biti i naš veliki problem.

15. 5. OBRAZOVANJE, TRI INTELIGENCIJE I ŽIVOT IZVAN BRUTO DOMAĆEG PROIZVODA

Sve prethodno date analize i mjerenja zasnovane su na dvije pretpostavke. Prva pretpostavka odnosi se na prihvatanje koncepta ljudskog kapitala, čije je obrazovanje najvažniji dio, kao osnove za analizu uticaja obrazovanja na rast blagostanja nacije. Druga je, implicite uzeta, pretpostavka da se rast blagostanja iscrpljuje kroz rast

bruto domaćeg proizvoda. Obje pretpostavke su, dakako, prilično restriktivne pa ćemo ih se u narednim redovima osloboditi tek toliko da sliku uticaja obrazovanja na razvoj učinimo sveobuhvatnijom i dubljom.

1. *Teorija ljudskog kapitala* polazi od stava da se kroz proces obrazovanja povećava proizvodnost radne snage mjerena preko koncepta marginalne proizvodnosti. Pošto je u tržišnim ekonomijama marginalna proizvodnost rada jednaka nadnicama, to se i efikasnost ulaganja u obrazovanje i doprinos obrazovanja rastu računaju polazeći od nadnica pojedinih obrazovnih skupina rada. Alternativna teorija, poznata kao *teorija signaliziranja*, stoji na stanovištu da se kroz obrazovanje ne povećava marginalna proizvodnost radnika, već da obrazovni sistem samo vrši sortiranje ljudi prema njihovim inherentnim sposobnostima (marginalnim proizvodnostima), stečenih prirodnim, genetskim nasljeđem ili kroz uticaj porodičnog kulturnog background-a. Diploma, prema ovom stanovištu, nije ništa drugo do pouzdan signal da neko posjeduje pomenute naslijeđene sposobnosti. Ovakvo stanovište, koje je empirijski teško potvrditi, ali i opovrgnuti, predstavlja očito pretjerivanje. Naime, gotovo je nevjerovatno, kako kaže Becker, da ljudi za potrebe signaliziranja koriste jedan ovako skup mehanizam kakav je obrazovanje, kada za to postoje drugi mnogo jeftiniji metodi (testovi, na primjer). Ipak, teorija ljudskog kapitala prihvata da genetsko i kulturno nasljeđe može imati uticaja na proizvodnost radnika, te da postoji snažna korelacija između ovih naslijeđenih sposobnosti i nivoa obrazovanja. Shodno tome, čine se pokušaji da se ekonometrijski izoluje uticaj faktora nasljeđa kako bi se što preciznije utvrdio stvarni čisti doprinos obrazovanja.⁶ Ovakva mjerenja, sasvim prirodno, daju kao rezultat nešto manje stope efikasnosti ulaganja u obrazovanje i manju stopu uticaja obrazovanja na ekonomski rast.

Ovakvo stanovište je, međutim, još uvijek prilično usko jer polazi od pretpostavke da se uticaj obrazovanja na rast iscrpljuje kroz povećanje znanja i vještina radnika, tj. kroz povećanje instrumentalnog znanja, a da nasljeđe djeluje prosto kao nešto egzogeno dato i nezavisno od samog obrazovanja. Stvar je u tome da je, prvo, sam koncept instrumentalnog znanja uzak da bi objasnio uticaj ljudskih resursa na efikasnost i razvoj. Pored *instrumentalnog znanja* i *inteligencije*, potrebno je uzeti u obzir i neke druge sposobnosti ljudi koje imaju ogroman uticaj na proizvodnost radne snage. U tom smislu, u posljednje dvije dekade sve se više insistira na konceptima *emotivne* i *socijalne inteligencije* ljudi. Drugo i mnogo važnije, obrazovanje ne utiče samo na formiranje instrumentalnog znanja već ima presudnog uticaja ne samo na socijalnu i emotivnu inteligenciju već i na inteligenciju ljudi shvaćenu u konvencionalnom smislu te riječi. Da obrazovanje ima veliki uticaj na emotivnu i socijalnu inteligenciju već je samo po sebi jasno. Prihvatanje stanovišta da obrazovanje ima uticaja i na konvencionalno shvaćenu inteligenciju, međutim, u protivrječnosti je sa ekonometrijskim nastojanjima da se izoluje uticaj nasljeđa. U za to relevantnim naučnim disciplinama nema, međutim, dileme da se proces formiranja inteligencije ne

⁶ Posebno su, za ove svrhe, u posljednje dvije dekade razvijene tehnike izolovanja uticaja nasljeđa korišćenjem baza podataka o blizancima, koji po pretpostavci imaju isto nasljeđe, ali koji imaju različite nivoe obrazovanja.

završava rođenjem, već da traje do otprilike osamnaeste ili devetnaeste godine. Kako će se ona razvijati zavisi od uslova u kojima dijete raste. Relevantan skup uslova je prilično širok, ali se sa sigurnošću može reći da, pored određenih nutricionističkih uslova, obrazovanje i vaspitanje djece predstavlja krucijalnu determinantu razvoja konvencionalno shvaćene inteligencije. Adekvatan program obrazovanja i sistem za njegovu realizaciju je od najvećeg značaja za razvoj inteligencije ljudi. Posebnu ulogu, u tom smislu, imaju odgovarajući programi predmeta poput matematike koji razvijaju smisao za apstraktno mišljenje, koje se nalazi u jezgri razvoja konvencionalno shvaćene inteligencije.

Opšte obilježje društveno-ekonomskog razvoja je sve snažnije sužavanje porodičnog polja uticaja i sve veće širenje drugih društvenih polja uticaja, posebno školskog, na formiranje sve tri vrste inteligencije ljudi. U tradicionalnom seoskom domaćinstvu uticaj porodičnog polja je dominantan. Sa početnom urbanizacijom društva uticaj porodičnog polja se smanjuje, ali je još uvijek vrlo snažan s obzirom na to da je ova porodica još uvijek zasnovana na podjeli rada u kojoj otac zarađuje platu, dok se majka stara o djeci i ostalim kućnim poslovima (one-bread-winner-family). Početkom sedamdesetih otpočinje, a sada se može smatrati okončanim, čak i kod nas, proces transformacije u pravcu domaćinstva u kojem se, zbog sve veće participacije žena-majki u radnoj snazi, polje uticaja porodice smanjuje do minimuma. Ključna polja uticaja na mlade su sada, pored škole, mediji – televizija i internet posebno – lokalno i školsko društvo maloljetnika i tako dalje. Ovakva transformacija porodice je očito zahtijevala i odgovarajuću transformaciju osnovnih i srednjih škola kako bi ove preuzele uloge koje je ranije obavljala porodica, a koje su relevantne ne samo za ono što smo nazvali emotivna i socijalna inteligencija već i za razvoj konvencionalne inteligencije i instrumentalnog znanja djece. Nažalost, škole kao da nijesu uspjele da prihvate ovaj novi mandat koji se prirodno njima namećao. Ovdje je očito riječ o jednom od glavnih megatrendova u posljednje tri decenije dvadesetog vijeka. Ovaj je problem posebno izražen i zato posebno istražen u razvijenim zemljama.

Kada je riječ o razvoju instrumentalnog znanja i konvencionalne inteligencije, čiji razvoj ova potiče, interesantno je pomenuti nalaz do kojeg je u svom poznatom i često citiranom članku došao sociolog James Coleman [7], a po kojem se školski uspjeh djece najbolje može predvidjeti na bazi stepena komunikacije između nastavnika i roditelja, a ne na bazi obrazovanja i dohotka roditelja djece, kako se do tada vjerovalo. Ovaj značajan nalaz je u saglasju sa stavom da je slabljenje psihološkog polja porodice, nespремnost škola da popune to polje i slaba komunikacija između škola i roditelja jedan od glavnih razloga za retardaciju kvaliteta osnovnog i srednjeg obrazovanja u SAD.⁷ Slična je situacija i u ostalim razvijenim, pa i manje razvijenim zemljama, koje su bile izložene pomenutoj socijalnoj transformaciji porodice i domaćinstva. Ovdje, dakako, leži značajan dio objašnjenja za slabljenje osnovnog i srednjeg obrazovanja i kod nas u Crnoj Gori. Kod nas je, nažalost, u posljednjih dva-

⁷ Poznat je paradoks američkog obrazovanja koji karakteriše najbolje visoko obrazovanje u svijetu i veoma loše srednje i osnovno obrazovanje.

deset godina bio na djelu i čitav niz drugih lokalnih trendova – ratovi, sankcije, kriza tranzicije – koji bi i sami po sebi bili dovoljni da uruše kvalitet obrazovanja. A da je ovaj kvalitet dramatično urušen najbolje svjedoče rezultati naših đaka na standardizovanim međunarodnim testovima i najniži mogući rang koji smo u tim testovima dostigli u poređenju sa ostalim zemljama. Imajući u vidu da osnovno i srednje obrazovanje predstavlja osnov za razvoj konvencionalno shvaćene inteligencije, da srednje obrazovanje predstavlja osnovu i ključno ograničenje za razvoj visokog obrazovanja, te da od ovog obrazovanja zavisi sposobnost ljudi za rješavanja nerutinskih problema od čega krucijalno zavisi preduzetnička sposobnost jedne nacije, nesumnjivo je da je krajnje vrijeme da se učini nešto ozbiljnije u reorganizaciji i jačanju srednjeg i osnovnog obrazovanja. Imajući u vidu ovako shvaćenu ulogu osnovnog i srednjeg obrazovanja, moguće je čak postaviti pitanje: Zar ne bi bilo logično da na ovim stupnjevima obrazovanja rade najsposobniji kadrovi, poput magistara i doktora nauka? Ovo tim prije kada se ima u vidu visoka sklonost naših studenata ka ulaganju u visoko i najviše obrazovanje i relativna raspoloživost ovih kadrova.

Pomenuti megatrend u razvoju porodice i nespremnost škola da preuzmu upražnjene uloge su faktori kojima se objašnjavaju i uočeni negativni trendovi u razvoju onoga što se naziva socijalna i emocionalna inteligencija generacija koje pristižu. Slabljenje roditeljskog uticaja, koje je uslijedilo kao rezultat sve većeg zapošljavanja majki, pratilo je jačanje uticaja medija, s jedne, i jačanja uticaja unutrašnje dinamike društva maloljetnika (peer dynamics), s druge strane. Ovakav razvoj karakteriše nedovoljna emotivna stabilnost maloljetnika koja je osnov na kojem se razvijaju neautentični vrijednosni sistemi i razni, na njima zasnovani, društveno neprikladni obrasci ponašanja. Pre svega, uočeno je opšte slabljenje empatije, tj. slabljenje saosjećajnosti za druge ljude i jačanje samoživosti i sebičnosti. Na ovo se nadovezalo jačanje onih formi društvenog umrežavanja, tj. onih formi kreiranja socijalnog kapitala koje, mada na privatnom planu mogu donijeti velike kratkoročne koristi, na društvenom planu i na dug rok predstavljaju u stvari devastaciju socijalnog kapitala i slabljenje socijalne kohezije. Ovim slabljenjem socijalnog kapitala se objašnjava čitav niz negativnih pojava, uključujući posebno korupciju, kriminal i slično. Sve ove pojave su, kao što smo rekli, rezultat pomenutog megatrenda koji je zahvatio i Crnu Goru. Ipak, kod nas je djelovao i čitav niz drugih lokalnih trendova koji su još snažnije uticali na slabljenje empatije i devastaciju socijalnog kapitala. U tom smislu posebno treba pomenuti minule ratove, sankcije i neadekvatne reforme kojih smo svjedoci. Posebno treba istaći ulogu koju je problematična privatizacija i neodmjerena marketizacija odigrala u razvoju vrijednosnih stavova mladih. Sve to bilo je daka-ko podržano i odgovarajućom ideologijom tržišnog fundamentalizma, koja u svojoj najnovijoj verziji postaje apoteoza „snalažljivosti”. U Crnoj Gori se, izgleda, ono što se u normalnom svijetu smatra nedopustivim oportunistom pokušava predstaviti kao samo jezgro kartezijanstva i svekolike evropske civilizacije.

2. Stanovište da obrazovanje utiče na rast BDP-a ne samo preko razvoja instrumentalnog znanja već i preko razvoja sve tri vrste ljudske inteligencije još je uvijek nedovoljno široko jer polazi od pretpostavke da se rast ljudskog blagostanja iscrpljuje kroz rast bruto domaćeg proizvoda. Riječ je, naime, o tome da je blagostanje mno-

go širi koncept od koncepta BDP-a, te da pomenute tri inteligencije imaju krucijalni uticaj na tako široko shvaćen pojam blagostanja. Bruto domaći proizvod mjeri samo onaj dio blagostanja koji je rezultat tržišnih aktivnosti ljudi, tj. samo onaj dio blagostanja koji ljudi stvaraju stupajući u odnose generalizovanog reciprociteta. Pored tržišnih aktivnosti, ljudi obavljaju i čitav niz netržišnih aktivnosti koje takode donose određene značajne tokove koristi, inače ih čovjek ne bi ni obavljao. Pored odnosa generaliziranog reciprociteta, tj. odnosa koji se obavljaju preko novčanog medija, čovjek kroz netržišne aktivnosti stupa i u ogroman broj odnosa partikularnog reciprociteta. Porodični odnosi i razmjena vrijednosti koja se tu obavlja očigledan su i najvažniji primjer netržišnih aktivnosti i odnosa partikularnog reciprociteta. Vrijednosti stvorene (ili razorene) ovdje ne ulaze ni u jednu računicu BDP-a. Pored porodičnih odnosa, čovjek stupa u čitav niz drugih važnih odnosa partikularnog reciprociteta – lokalna zajednica, prijateljstvo i sl. – od kojih krucijalno zavisi njegovo blagostanje, a koji ne ulaze ni na koji način u BDP. Da bismo vidjeli o kako važnom dijelu blagostanja je riječ, pomenimo da su neka novija istraživanja pokazala da se kroz netržišnu aktivnost i kroz odnose partikularnog reciprociteta kreira društvena vrijednost koja je višestruko veća od vrijednosti koje se stvaraju kroz tržišnu aktivnost, tj. od vrijednosti bruto domaćeg proizvoda. Istraživanja su takode pokazala da obrazovanje, preko svog uticaja na formiranje sve tri inteligencije, ima dominantan uticaj na veličinu ovako shvaćenih netržišnih vrijednosti.⁸

Paradoksalno je, ali istinito da uprkos rastu BDP-a i posebno uprkos rastu obrazovanja u posljednjih četiri decenije, svuda u svijetu pa i kod nas u Crnoj Gori, imamo jasan i uočljiv trend slabljenja onog dijela blagostanja koje proističe iz odnosa partikularnog reciprociteta. Ovo samo po sebi predstavlja drugi važan megatrend druge polovine dvadesetog i početka dvadeset prvog vijeka. Ovo se najbolje može ilustrovati opštepoznatim trendovima slabljenja porodičnih veza i trendom slabljenja lokalnih zajednica i civilnog društva u cjelini. Slabljenje porodičnih veza je, kao što smo rekli, rezultat uticaja onog drugog megatrenda koji karakteriše sve veća participacija žena-majki u radnoj snazi i sve veće slabljenje porodičnog polja uticaja i porodičnih interakcija. S druge strane, slabljenje lokalne zajednice i slabljenje civilnog društva u cjelini posljedica je međuuticaja čitavog niza faktora, ali se ipak može reći da su dva faktora bila od presudnog uticaja. Prvo, u one-bread-winner porodici majke, pored uloge u podizanju djece i održavanju kuće, igraju ključnu ulogu i u podizanju i održanju lokalne zajednice kao jednog od najvažnijih elemenata civilnog društva. Sa „odlaskom majke na posao” ni ovu funkciju nema više ko da obavlja. Drugo, i mnogo važnije, razvoj televizije i ostalih medija masovnog komuniciranja vodi slabljenju čitavog niza neposrednih odnosa koji su ranije obavljani u lokalnoj zajednici, a koji su bili osnov na kojem je počivalo civilno društvo. Čak i u porodici ono malo slobodnog vremena koje provode zajedno članovi porodice više troše na gledanje televizije, nego na neposredne odnose. Neposredni odnosi u lokalnoj zajednici, poput zajedničkih sjedeljki i druženja, gotovo su usahli. Organizacija života

⁸ Vidi radove: Jorgensen i Fraumeni [30–32], Fraumeni [15], Fraumeni i dr [16, 17], Oropoulos i Salvanes [54].

političkih partija ranije je takođe bila zasnovana na lokalnoj zajednici. Politička organizacija je, dakle, jačala lokalnu zajednicu, a ova je sa svoje strane davala vitalnost i autentičnost samom političkom životu. Sa razvojem televizije, političke partije se sve više centralizuju. Gubi se i ova funkcija lokalne zajednice pa time slabi i mogućnost neposredne inicijative u političkom životu. Posebno je važno da se gubi uloga lokalne zajednice u vaspitanju djece. Jedna afrička poslovice kaže: „Potrebno je čitavo selo da se vaspita dijete. Ovo „selo” je, nažalost, neumitno nestalo. Naša djeca sve više postaju produkt mas-medija⁹.

Slabljenje porodičnih i lokalnih veza može se u izvjesnoj mjeri supstituisati drugim vrstama veza koje nudi moderni društveni kontekst. Čini se važnim ovdje ukazati na tri takva polja. Prvo, sve veća penetracija interneta otvara mogućnosti za razvoj tzv. ciber-society, tj. raznih oblika umrežavanja zasnovanog na internetu. Facebook je samo paradigmatičan primjer ovoga mogućeg trenda. Postoji mnoštvo ostalih oblika umrežavanja koje internet pruža. Ono što, međutim, još nije jasno ni ekspertima koji se time bave je pitanje da li internet može izvršiti ovu supstituciju, tj. kako odsustvo neposrednosti odnosa utiče na kvalitet ovih interakcija. Ipak, sa sigurnošću se može tvrditi da efikasna upotreba interneta i u ovom domenu krucijalno zavisi od nivoa obrazovanja korisnika interneta. Drugi trend umrežavanja koji može biti zanimljiv za naše razmatranje je uloga koju kontinualno, cjeloživotno obrazovanje može imati na ovom planu. Škola inače danas predstavlja najvažnije polje socijalne interakcije mladih. Izgleda, međutim, da će obrazovanje početi da igra sve veću ulogu i u socijalnoj interakciji odraslih. Naravno, glavni motiv za razvoj cjeloživotnog obrazovanja je u nastojanju da se odgovori zahtjevima moderne dinamične i promjenljive tehnologije. Njen nusproizvod u vidu jačanja socijalne interakcije može, slutimo, biti još važniji. Ako tome dodamo i to da je na višim fazama razvoja društva i pri većem nivou bogatstva sklonost ka obrazovanju veća, ne samo zbog monetarnih koristi već i zbog toga što spoznaja i spoznavanje samo po sebi generira enormne tokove koristi, onda je jasno da cjeloživotno obrazovanje mora predstavljati jedan od prioritarnih pravaca razvoja obrazovnog sistema. Konačno, imajući u vidu da u modernim vremenima ljudi mnogo veći dio svoga vremena i neposrednih socijalnih interakcija ostvaruju na radnom mjestu nego u porodici, te da samim tim kvalitet života suštinski zavisi od kvaliteta te interakcije, mnoge moderne kompanije investiraju znatna sredstva i resurse u razvoj takve kulture vlastite organizacije koja će poboljšati kvalitet ovih veza i time privući i učiniti lojalnim kvalitetne kadrove i radnike. Nažalost, unutrašnja konkurencija zaposlenih u organizaciji i odsustvo liderstva često vode takvim kulturnim obrascima u radnim organizacijama koji su daleko od ovog ideala. U Crnoj Gori je ovaj problem još više izražen, što je posljedica neutemeljenosti i neautentičnosti domaće poslovne elite. Da je to ta-

⁹ Sociološka i ekonomska razmatranja devastacije civilnog društva i socijalnog kapitala u modernim razvijenim državama otpočela su početkom devedesetih godina prošlog vijeka i još traju. Ključni je u tom smislu bio doprinos Roberta Putnama [63–65] čija je serija naučnih članaka i otvorila pomenutu diskusiju. Za širi uvid vidi takođe: Fukuyama [18] i OECD [52].

ko najbolje svjedoči činjenica da je i golim okom vidljivo da našu poslovnu elitu čine mahom neobrazovani biznismeni, koji su svoju ekonomsku moć stekli u prethodnom periodu ratova i problematičnih privatizacija.

15. 6. RAZVOJ I OBRAZOVANJE ZA RAZVOJ

1. Jedan od osnovnih nalaza do kojeg smo došli je da je, usljed niskog nivoa razvoja, stopa prinosa na ulaganje u obrazovanje izuzetno visoka. Posebno je ova stopa prinosa visoka kod visokog i višeg obrazovanja, koje bi trebalo biti osnov brze difuzije, ako ne najnaprednijih tehnologija ono svakako tehnologija sa većom totalnom produktivnošću od onih koje sada imamo. Posljedica ovako visokih stopa rasta je visoka sklonost ka ulaganju u znanje. Visoka sklonost ka ulaganju u obrazovanje, po našem mišljenju mogla bi biti jedna od glavnih komparativnih prednosti Crne Gore. Ona je nešto na čemu bi se morao bazirati budući razvoj Crne Gore. Nažalost, do sada se obrazovanje nije dovoljno koristilo u razvoju Crne Gore. Obrazovani kadar se uglavnom „izvezio” što je i omogućavalo da se održi visoka stopa prinosa na obrazovanje. Sada je situacija, usljed nepostojanja šireg tržišta rada, drugačija pa bi visoko obrazovanje moglo prije postati problem nego rješenje ako se nastavi sa dosadašnjom politikom razvoja. Da bi obrazovanje zaista postalo razvojna šansa Crne Gore, potrebno je, prvo, ponuditi onima koji se obrazuju bolji kvalitet i adekvatniju strukturu obrazovanja i, drugo, razviti privrednu strukturu koja je u saglasju sa ovakvom mogućom obrazovnom ponudom domaćeg tržišta. Razvoj odgovarajuće privredne strukture, koja bi trebalo da apsorbuje kvalitetne kadrove, je nemoguć na potpunom oslanjanju na tržište. Potrebna je aktivna industrijska politika države, bazirana na prirodnim i drugim osnovama razvijenim u prethodnim decenijama razvoja, koja bi trebalo da dovede do kompletiranja privredne strukture Crne Gore.

Dakle, trebalo bi veću pažnju obratiti na razvoj vlastite privrede i, shodno tome, razvoj vlastite poslovne elite koja bi taj razvoj nosila. Jedino razvojem vlastite i uz to izvozno orijentisane privrede moguće je povećati izvoz i supstituisati bespotreban uvoz, što bi vodilo smanjenju i konačnom eliminisanju platno bilansnog deficita. Razmišljanje o sektorima u kojima bi crnogorska privreda mogla biti konkurentna i u uslovima liberalizovanog spoljnotrgovinskog režima upućuje na najmanje sedam važnih privrednih djelatnosti. Prva i svakako najvažnija djelatnost je turizam o čemu, srećom, postoji društveni konsenzus. Ono što u tom opredjeljenju treba dalje apostrofirati je da, pored primorskog, treba sve veću pažnju obratiti na razvoj planinskog turizma. Ovo tim prije što bi se time u znatnoj mjeri doprinijelo i rješavanju problema neravnomjernog regionalnog razvoja države. Druga važna djelatnost je poljoprivreda i proizvodnja hrane koje bi se prirodno naslanjale u velikoj mjeri na turističku tražnju. Treće, posebnu pažnju treba obratiti na revitalizaciju i upotpunjavanje djelatnosti građevinarstva. Ovo je posebno važno kada se ima u vidu razvoj budućih kapaciteta u turizmu, putnoj i drugoj infrastrukturi, te razvoj kapaciteta u energetici. Četvrta djelatnost je šumarstvo i drvoprerađivačarstvo, koje su nekada, prije nego su devastirane, davale 12% društvenog proizvoda Crne Gore. Peta djelatnost koju je još uvijek moguće revitalizirati je metaloprerađivačarstvo, nekada jedna od glavnih grana cr-

nogorske privrede. Šesto, posebnu pažnju treba obratiti na revitalizaciju pomorskog saobraćaja, koji je takođe nekada davao oko 10% društvenog proizvoda. Procjenjuje se da u Crnoj Gori sada ima oko 10.000 školovanih mornara od kojih nekih 6.000 plovi na stranim brodovima, zarađujući na taj način nekih 150 do 180 miliona eura. Konačno, i u smislu supstitucije uvoza najvažnija je što hitnija revitalizacija postojećeg energetskog sistema i njegov dalji razvoj zasnovan na, inače izdašnim, prirodnim resursima kojima Crna Gora raspolaže (računa se da je samo kod hidroenergetskog potencijala iskorišćeno tek nekih 17%). Uspjeh u razvoju ovih djelatnosti u znatnoj je mjeri predodređen razvojem putne i druge infrastrukture.

Bez sumnje realizacija ovakve jedne strategije zahtijevala bi, u najidealnijim uslovima, dvije ili čak više „petoljetki”. Ipak, ulog je toliko veliki da se tako nešto čini nužnim. Posebno je važno istaći da bi ovakva orijentacija razvoja učinila privredni rast održivim i stabilnijim, ne samo zbog smanjenja njene adiktivnosti u odnosu na nestabilne strane direktne investicije i konsekvantnog zatvaranja platno bilansnog deficita već posebno i zbog okolnosti da bi tako razvijena privreda bila i te kako diversifikovana pa time manje podložna i na spoljnotrgovinske šokove iz okruženja. U stvari, gotovo je nevjerovatno koliko jedna mala Crna Gora, koja ima tek nekih 620,000 stanovnika, može razviti razučenu privrednu strukturu, a da pri tom ne poseže za nekom posebnom, i posebno ne dugoročnom, protekcionističkom politikom.

Imajući u vidu činjenicu da tržište samo po sebi nije u stanju da obezbijedi generiranje razvoja vlastite ekonomije, zalažemo se za aktivnu industrijsku politiku države. Domen državne intervencije za koju se zalažemo malog je opsega, ali bi trebalo da ostvari jak uticaj na razvoj. U stvari, ovdje se ne radi o tome da država supstituiše tržište, već da ga samo upotpuni i na taj način učini djelotvornijim i jačim. Mnogo je „malih” stvari koje bi država mogla i trebalo da uradi na ovom planu. Navešćemo samo neke. Prije svega, ona bi trebalo da izvrši uticaj na reformu *Državnog univerziteta*, jedne od institucija koja od samog osnivanja ima problem adekvatnosti mandata. Da ova institucija radi u znatnoj mjeri kao „hladni pogon” najbolje svjedoči već vidljiva činjenica da postojeći privatni univerziteti isti nivo posla u domenu obrazovanja obavljaju sa daleko manje kadrovskih i drugih resursa. Državni univerzitet ima, bez sumnje, značajne kadrovske potencijale koji, nažalost, nijesu dovoljno iskorišćeni i koje treba, kroz istraživačko-razvojni rad, angažovati na rješavanju konkretnih problema privrede i društva. Uz svo uvažavanje reformi obrazovnog procesa iniciranih bolonjskim procesom ipak smatramo da je u ovom trenutku mnogo važnija ova dimenzija reorganizacije Državnog univerziteta. Poznata je i šema organizacije koja bi zadovoljila ove zahtjeve: pored organizacione šeme vezane za obrazovanje, Univerzitet bi bio strukturiran i po naučnoistraživačkim i razvojnim jedinicama, pri čemu bi postojeći kadrovi bili angažovani i na jednim i na drugim, a bili bi i plaćeni za oba posla. Tako se to bar radi na mnogim univerzitetima u svijetu.

Drugo, država bi morala podstaknuti dalji snažan razvoj *inkubatora i poslovnih centara*, koji bi bili organizovani na regionalnom principu, a čija je osnovna funkcija upravo u razvoju poslovnih ideja i projekata. Ova aktivnost se, zbog eksternih efekata, ne bi smjela prepustiti tržištu, već bi država morala imati značajnog učešća u njihovom finansiranju. Drugim riječima, tražnja za ovim uslugama bi se morala gene-

rirati javnim odlukama, bar za jedan dug period dok se ovi centri ne učine tržišno održivim i/ili dok se ne pojavi kritičan broj velikih firmi u odabranim granama koje bi same preuzele ovu aktivnost.

Treće, na sličan način trebalo bi pomoći i osnivanje tzv. *klastera*, tj. organizacija koje bi bile organizovane na granskom principu. Njihova osnovna funkcija bila bi, pored stvaranja poslovnih ideja, u razvoju zajedničke marketing funkcije za mala i srednja preduzeća (sva „naša” preduzeća su mala i srednja) u posmatranim granama. Posebno se to odnosi na otvaranje kanala za izvoz naše robe i usluga na strana tržišta. I ovdje bi bila potrebna finansijska podrška države, ali u kraćem periodu i u manjem iznosu, pošto bi znatan dio sredstava za njihovo finansiranje bilo moguće prikupiti od članica klastera. Ne treba napominjati da bi morala postojati jaka kooperacija (zajednički projekti, razmjena kadrova i sl) između univerzitetskih jedinica, s jedne, i inkubatora i klastera, s druge strane.

Četvrto, država bi neke od ovih funkcija – novi poslovni projekti i osvajanje tržišta – mogla delegirati i pojedinim, možda još uvijek ne velikim firmama, ali onima za koje se ocijeni da su dinamične i imaju uslova da to brzo postanu. To posebno može biti interesantno kod većih proizvođača hrane, posebno na sjeveru države, koji bi na taj način, sa ovim dodatnim javnim mandatom, mogli u znatnome doprinijeti razvoju poljoprivrede i sela u krajevima u kojima su locirani.

Peto, imajući u vidu strateški značaj koji ima agrosektor u svakoj zemlji, te posebno imajući u vidu čitav niz eksternih efekata povezanih sa njim (održavanje i razvoj sela i naselja, na primjer), trebalo bi razviti finansijski održiv sistem subvencioniranja ovog sektora. Taj bi sistem morao imati dugoročan karakter ako se njime zaista želi uticati na izmjenu ponašanja donosilaca odluka (prije svega seoskih domaćinstava i proizvođača hrane). S druge strane, on bi se morao kretati u granicama onoga što je u skladu sa zahtjevima Svjetske trgovinske organizacije.

Šesto, energetski sektor bi trebalo, uprkos koracima koji su već preduzeti u suprotnom pravcu, zadržati u državnom vlasništvu imajući u vidu njegov značaj za stabilnost čitavog ekonomskog sistema i znajući sve slabosti koje je do sada tržište električne energije pokazalo u svijetu. Vrlo smo, takođe, skloni i ideji da se postojeća i buduće krize sa vlasnicima privatizovanog Aluminijskog kombinata (KAP) iskoriste za njegovo vraćanje u okvire državnog vlasništva. U takvoj bi situaciji bilo moguće dozvoliti subvencionisane cijene energije za KAP, s tim što bi se KAP sada javio i u funkciji inkubatora razvoja viših faza razvoja metaloprerade. Time bi se ono što se, preko niskih cijena struje, gubi na proizvodnji primarnog aluminijuma, vratilo preko veće dodate vrijednosti viših faza prerade.

Konačno, mada ne i najmanje važno, država bi trebalo da odigra značajnu ulogu na što je moguće snažnijem povećanju učešća *greenfield* investicija u ukupnim SDI. Pri tom, posebnu pažnju treba posvetiti onim *greenfield* investicijama koje doprinose velikom transferu znanja i čija je proizvodnja namijenjena svjetskom tržištu. Imajući u vidu da je kod transfera ovih tehnologija visok nivo onog oblika pozitivnih eksternih efekata koji se nazivaju *spilloveri*, jasno je kakav bi bio uticaj ovih SDI na razvoj vlastite ekonomije. Kada se tome doda njihov uticaj na povećanje izvo-

za i dugoročno uravnotežavanje trgovinskog bilansa, onda je jasno o kako važnom pitanju je riječ.

Pozitivne posljedice ove dugoročne razvojne politike su višestruke. Prije svega, kao što smo rekli, iskoristila bi se visoka sklonost ka obrazovanju za razvoj privrede. Drugo, a povezano sa prethodnim, BDP bi rastao mnogo brže nego što je to sada slučaj, a posebno mnogo brže nego što sadašnji izvori rasta to obećavaju u budućnosti. Uz to, privredni rast bi se na ovaj način učinio održivim i na dug rok. Treće, dohoci koje stanovnici Crne Gore privajaju povećavali bi se brže nego BDP. Drugim riječima, opredjeljenje za razvoj sopstvenih potencijala bi trebalo da zatvori postojeći jaz u rastu BDP-a i BNP-a. Četvrto, povećao bi se izvoz domaćih roba i usluga, dok bi se istovremeno smanjio bespotreban uvoz, tj. uvoz onih proizvoda i usluga kod kojih imamo komparativne prednosti. To bi vodilo uravnotežavanju trgovinskog i platnog bilansa, što bi smanjilo pretjeranu ovisnost privrede od priliva stranih investicija. Napominjemo još jednom da mi nemamo ništa protiv stranih investicija, već samo ukazujemo da, prvo, rast zasnovan isključivo na njima ima svoje granice, i drugo, da treba izmijeniti njegovu strukturu: što manje po osnovu prodaje postojećih preduzeća i resursa, a što više *greenfield* investicija. Peto, stvorila bi se privredna struktura koja je manje ranjiva i osjetljiva na spoljašnje šokove. To bi se postiglo kako preko smanjenja zavisnosti privrede od rizičnih stranih investicija tako i stvaranjem diversifikovane privredne strukture. U svim ranije pobrojanim granama, ukoliko ih revitalizujemo, Crna Gora može imati komparativne prednosti čak i u okviru tijesnog tržišta EU. U stvari, gotovo je nevjerojatno koliko mala Crna Gora može imati razudenu privrednu strukturu. U ovim uslovima politika makroekonomske stabilnosti bi se daleko lakše ostvarivala. Šesto, generirala bi se visoka stopa rasta zaposlenosti, što bi krucijalno uticalo na rješavanje problema siromaštva i socijalnih nejednakosti u cjelini. Sedmo, rješavao bi se i ublažio problem regionalnih nejednakosti. Ovo je tim važnije što bi se i očite nacionalne ekonomske nejednakosti time znatno ublažile, jer, kao što znamo, Muslimani-Bošnjaci i oni koji se opredjeljuju kao Srbi mahom žive na nerazvijenom sjeveru države.

2. Pravci budućeg razvoja obrazovanja određeni su u znatnoj mjeri postojećim problemima koje imamo u privredi i obrazovanju, ali i budućim trendovima u razvoju obrazovanja i učenja. Budući trendovi u razvoju obrazovanja i učenja, koji su uglavnom određeni IC tehnološkom revolucijom koja je u toku, postavljaju sebi svojstvene zahtjeve pred obrazovni sistem. Bez njihovog uzimanja u obzir, nije moguće definisati pravce razvoja obrazovanja ni u Crnoj Gori. Ovdje se na tome nećemo zadržavati pošto će to detaljnije biti analizirano u posebnoj separatu koji se za ove svrhe radi. Ipak, napominjemo da od brzine kojom se jedna zemlja uključuje i prihvata nove trendove razvoja znanja prvenstveno zavisi njen budući razvoj. Obrazovanje, tj. ono znanje koje se otjelovljuje u ljudima, predstavlja osnov razvoja svekolikog znanja u jednoj zemlji. Nema, takođe, dileme da, kada je riječ o gorepomenutim trendovima razvoja obrazovanja i učenja, razvoj krucijalno zavisi od spremnosti i sposobnosti države da podstakne i inicira razvoj obrazovanja u željenom pravcu. U tom smislu u ovom se času čini gotovo promptnim uvesti u sve nivoe obrazovanja kompjutere i ostala postojeća dostignuća u upotrebi IC tehnologija u obrazovanju. Nakon to-

ga, treba dobro pratiti buduće trendove razvoja, i kada njihova primjena postane izvjesna i široka, pristupiti njihovoj difuziji i širenju na domaću mrežu obrazovanja. Ovo je posao koji bi se, dakako, trebao povjeriti Ministarstvu obrazovanja. Moguće je, imajući u vidu širenje lepeze metoda učenja koji budući razvoj donosi, razmisliti i o proširenju mandata (pa time i naziva) ovog ministarstva. U nekim zemljama, naime, ovo ministarstvo se naziva i Ministarstvom za obrazovanje i treninge, a ponegdje se čak javljaju i dva ministarstva koja pokrivaju ove poslove.

3. Imajući naprijed rečeno u vidu, zalažemo se za izradu Strategije razvoja obrazovanja Crne Gore koja bi morala biti zasnovana i na sljedećim preporukama implícite datim u ovom separatu:

- Ojačati kadrovski i materijalno osnovno i srednje obrazovanje na način da ono što je više moguće doprinosi ne samo razvoju instrumentalnog znanja već i razvoju sve tri vrste inteligencije, te da popuni izgubljeno porodično polje uticaja u svim domenima relevantnim za razvoj mladih ljudi.

- Visoka sklonost ka ulaganju u visokoškolsko obrazovanje mora predstavljati osnovnu komparativnu prednost u budućem razvoju Crne Gore.

- Da bi visoko obrazovanje postalo osnova razvoja potrebno je razviti odgovarajuću industrijsku organizaciju visokog obrazovanja, a prije svega na razuman način riješiti pitanje odnosa Državnog i privatnih univerziteta.

- Potrebno je, potom, prilagoditi ponudu programa koje nudi Državni univerzitet sa očekivanim potrebama naše ekonomije i društva.

- Treba ojačati kurikulume svih obrazovnih programa koji se nude kako bi oni bili uporedivi sa evropskim. To je potrebno kako zbog zahtjeva domaće ekonomije tako i da bi se pružila mogućnost onima koji moraju da emigriraju da se na adekvatan način prilagode zahtjevima stranih tržišta.

- Razviti dvostruku šemu finansiranja univerziteta – dio za obrazovanje i dio za nauku – pri čemu bi dio za nauku bio dostupan svim fakultetima – državnim i privatnim. Ovo je jedini način da se konačno otpočne sa razvojem naučnoistraživačkog rada na univerzitetima.

- Podstaci razvoj veza između univerziteta, s jedne, i klastera i inkubatora, s druge strane, kako bi se na što je moguće bolji način iskoristile mogućnosti aplikativnih istraživanja za razvoj domaće ekonomije.

LITERATURA

- [1] Abramovitz, M.: „Resources and Output Trends in the United States since 1870”, *American Economic Review*, 1956, p. 5–24.
- [2] Arrow, K. J.: „The Economic Implications of Learning by Doing”, *Review of Economic Studies* 29, 1962, 155–73.
- [3] Backer G. S.: *Human Capital*, Chicago University Press, 1960.
- [4] Bowman, M. J.: „Schultz, Denison and Contribution of ‘EDS’ to National Income Growth”, *Journal of Political Economy*, 1964, p 450 465.
- [5] Caselli, F. (2004): „Accounting for Cross-Country Income Differences”, *NBER Working Paper Series*, Working Paper No 10828.

- [6] Cobb, C. W. i Douglas, P. H.: „A Theory of Production”, *American Economic Association, Supplement*, 1928, pp. 139–167.
- [7] Coleman, J. S.: „Social Capital and Creation of Human Capital”, *American Journal of Sociology*, Vol. 94, Supplement, 1988, pp. 95–120.
- [8] Denison, E. F.: *Sources of Growth in the United States and Alternatives Before Us*, Supplement Paper 13, New York, Committee for Economic Development, 1962.
- [9] Denison E. F.: *Why Growth Rates Differ*, Washington, Brooking Institution, 1967.
- [10] Denison, E. F.: *Accounting for United States Economic Growth: 1929–1969*, Washington, Brooking Institution, 1974.
- [11] Denison E. F.: *Trends in American Economic Growth 1929–82*. Washington, D. C., Brooking Institution, 1985.
- [12] Dowrick, S.: „The Contribution of Innovation and Education to Economic Growth”, *Towards Opportunity and Prosperity*, Conference organized by Melbourne Institute Economic and Social Outlook, 2002.
- [13] Eisner, R.: „The total incomes system of accounts” *Survey of Current Business*, 65 (1), 1985, 24–48.
- [14] Eisner, R.: „Extended accounts for national income and product.” *Journal of Economic Literature*, 26 (4), 1988, 1611–1684.
- [15] Fraumeni, M. B.: „The Output of the Education Sector as Determined by Education’s Effect on Lifetime Income” *Brookings Program on Output and Productivity Measurement in the Service Sector: Workshop on Measuring the output of the education sector*, April 7, 2000, Brookings Institution, Washington, D. C., 2000.
- [16] Fraumeni, M. B., Reinsdorf, M. B., Robinson, B. B., Williams, M. P.: „Real Output Measures for the Education Function of Government: A First Look at Primary & Secondary Education” *Public Services Performance Workshop*, National Institute of Economic and Social Research, London, United Kingdom, 2004 a.
- [17] Fraumeni, M. B., Reinsdorf, M. B., Robinson, B. B., Williams, M. P.: „Price and Real Output Measures for the Education Function of Government: Exploratory Estimates for Primary & Secondary Education” *Conference on Research in Income and Wealth: Conference on Price Index Concepts and Measurement*, Vancouver, BC, Canada, 2004 b.
- [18] Fukuyama, F.: „Social Capital and Civic Society”, The Institute of Public Policy, George Mason University, 1999, p. 12.
- [19] Glenn, J. C., Gordon, T. J., Florescu, E.: *2008 State of the Future*, The Millenium Project, World Federation of UN Associations, 2008.
- [20] Griliches, Z.: „Measuring Inputs in Agriculture” *Journal of Farm Economics XLII*, 1960, 1411–1433.
- [21] Griliches, Z.: „Production Function, Technical Changes, and All That”, Netherland School of Economics, Econometric Institute, *Report 6328*, Rotterdam, 1963 a.
- [22] Griliches Z.: „The Sources of Measured Productivity Growth: United States Agriculture, 1940–60” *Journal of Political Economy*, 71(4), 1963 b, 331–46.
- [23] Griliches, Z.: „Research Expenditure, Education, and the Agregate Agriculture Production Function” *American Economic Review*, 1964.
- [24] Griliches, Z.: „Capital-Skill Complementarity”, *Review of Economics and Statistics*, 51(4): 1969, 465–468.
- [25] Griliches, Z.: „Education, Human Capital, and Growth: A Personal Perspective” *NBER Working Paper Series*, National Birou of Economic Research, Working Paper 5426, 1996.
- [26] Hall, R. E. and Jones, C. I.: „Why do some countries produce so much more output per workers than other.” *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 1999, 83–116.

- [27] Hausmann, R., Rodrik, D., Velasco, A.: *Growth Diagnostics*, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 2004, p. 43.
- [28] Jones, C. I.: „Human Capital, Ideas, and Economic Growth.” *VII Villa Mondragone International Economic Seminar on Finance, Research, Education, and Growth*, Rome, June 25–27, 1996, 1996.
- [29] Jones, C. I.: „Growth and Ideas.” *NBER Working Paper Series*, Working Paper No 10767, NBER, 2004.
- [30] Jorgenson, D. W. and Fraumeni, B. M.: „The accumulation of human and nonhuman capital, 1948–1984”, in: R. E. Lipsey and H. S. Tice (Eds.), *The Measurement of Savings, Investment and Wealth* (pp. 227–282). Chicago, I. L.: The University of Chicago Press, 1989.
- [31] Jorgenson, D. W. and Fraumeni, B. M.: „The output of the education sector”, in: Z. Griliches (Ed.), *Output Measurement in the Services Sector* (pp. 303–338). Chicago, I. L.: The University of Chicago Press, 1992 a.
- [32] Jorgenson, D. W. and Fraumeni, B. M.: „Investment in education and U. S. Economic Growth”, *Scandinavian Journal of Economics* 94, 1992 b, S 51–70.
- [33] Jorgenson D. W., and Griliches Z.: „The Explanation of Productivity Change”, *Review of Economic Studies*, 34(3), 1967, 249–80.
- [34] Krusell, P., Ohanian, L. E., Rios-Rull, J. V., Violente, G. L.: „Capital-Skill Complementarity and Inequality: A Macroeconomic Analysis”, *Federal Reserve Bank of Minneapolis, Research Department Staff Report*, No 236, 1997.
- [35] Kendrick J. W.: „Productivity Trends: Capital and Labour”, *Review of Economics and Statistics* 38, 1956, 248–57.
- [36] Kendrick J. W.: *Postwar productivity trends in the United States*, New York, Columbia University Press, 1973.
- [37] Kendrick, J. W.: *The Formation and Stocks of Total Capital*. New York, N. Y.: Columbia University Press for NBER, 1976.
- [38] Kendrick, J. W.: „Productivity Trends and Recent Slowdown: Historical Perspectives, Casual factors and Policy Options” in: Felner, W. (ed.) *Contemporary Economic Problems*, p 22–69, Washington: American Enterprise Institute, 1979.
- [39] Kendrick, J. W.: „Survey of the Factors Contributing to the Decline in US Productivity Growth” in *The Decline in Productivity Growth*, Conference Series, No 22, Boston: Federal Reserve Bank of Boston, 1980.
- [40] Kendrick, J. W.: „Sources of Growth in Real Product and Productivity in Eight Countries: 1960–1978” *The office of New York Stock Exchange*, 1981.
- [41] Lucas R. E.: „On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics* 22(1), 1988, 3.
- [42] Lucas R. E.: „Making a Miracle” *Econometrica* 61(2), 1993, 251–272.
- [43] Madison A.: „Explaining Economic Growth” *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly review*, 1972, p 211–263.
- [44] Madison A.: „Growth and Slowdown in advanced Capitalist Economies: Techniques of Quantitative Assesment”, *Journal of Econmic Litherature*, 25, 1987, pp 649–98.
- [45] Maddison, A.: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*, Development Centre Studies, The Organization for Economic Co-Operation and Development, Paris, 1995.
- [46] Mankiw, N. G., Romer, D., and Weil D. N.: „A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics* 107(2), 1992, 407–37.
- [47] Mankiw. N. G. (1995): „The Growth of Nations”, in: *Brookings Papers on Economic Activity*, 1: 275–327.
- [48] Mulligan, C. B., and Sala-i-Martin, X.: „Measuring Agregate Human Capital.” *NBER, Working Paper* No 5016, 1995 a, p 55.

- [49] Mulligan, C. B., and Sala-i-Martin, X.: „A Labor-Income-Based-Measure of the Value of Human Capital: An Application to the States of the United States”, *NBER, Working Paper* No 5018, 1995 b, p 64.
- [50] Nelson R.: „Aggregate Production Function and Medium-range Growth Projection” *American Economic Review* 54, 1964, 575–606.
- [51] Nelson, R. R. and Phelps, E. S.: „Investment in Humans, Technological Diffusion, and Economic Growth”, *The American Economic Review* 56 (1/2, Mar), 1966, 69–75.
- [52] OECD: „Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries”, *OECD Working Paper* 36, 2000, p. 35.
- [53] OECD: *Education at Glance*, OECD, 2005.
- [54] Oreopoulos, P. i Salvanes, K.: „How Large are Returns to Schooling? Hint: Money Isn’t Everything”, *NBER Working Paper*, No 15339, 2009, p. 50.
- [55] Popović, M.: *Investicije u znanje i njihov uticaj na privredni rast*, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet u Titogradu, Univerzitet Crne Gore, 1990, p. 334.
- [56] Popovic, M.: Old and New Theories of Economic Growth; *Montenegrin Journal of Economics*, Podgorica, Vol. 1, No 2, pp. 145–167 i Vol. 2, No 3, 2005, pp. 173–191. (www.mnje.com)
- [57] Popovic, M.: „Capital Augmenting and Labor Augmenting Approach in Measuring Contribution of Human Capital and Education to Economic Growth”; *Montenegrin Journal of Economics*, Podgorica, Vol. 2, No 4, 2006, pp. 71–106. (www.mnje.com). Posted also at *Economics Working Paper Archive EconWPA*, p. 42. (<http://129.3.20.41/eps/dev/papers/0502/0502002.pdf>)
- [58] Popovic, M.: „Rising Wage Inequality, Rate of Return on Investment in Education, and Cost of Education”; *Montenegrin Journal of Economics*, Podgorica, Vol. 3, No 5, 2007, pp. 35–59. (www.mnje.com) Posted also as a *MPRA Paper*, No 6049, University Library of Munich, Germany (<http://mpra.ub.uni-muenchen.de/6049/>)
- [59] Popović, M.: „Teorijsko metodološke osnove ekonomske analize i regulacije procesa u prostoru Crne Gore”, *Montenegrin Journal of Economics*, Podgorica, Vol. 4, No 7, 2008, pp. 55–73. (www.mnje.com)
- [60] Psacharopoulos G.: „Measuring the Marginal Contribution of Education to Economic Growth,” *Economic Development and Cultural Change*, No 4, 1972.
- [61] Psacharopoulos G.: „Return to Education: A Further international Update and Implications,” *Journal of Human Resources* 200(4), 1985, 583–604.
- [62] Psacharopoulos G.: „Returns to Education: A Furter Update”, *Policy Resarch Working Paper*, No 2881, World Bank, 2002, p. 28.
- [63] Putnam, R. D.: „The Prosperous Community”, *The American Prospects*, Volume 4, Issue 13, 1993, p. 9.
- [64] Putnam, R. D.: „Bowling Alone: America’s Declining Social Capital”, *Journal of Democracy*, National Endowment for Democracy, January, 1995, p. 12.
- [65] Putnam, R. D.: „The Strange Disappearance of Civic America”, *The American Prospects*, Volume 7, Issue 24, 1996, p. 18.
- [66] Romer, P. M.: „Increasing Return and Long-Run Economic Growth”, *Journal of Political Economy* 94(5), 1986, 1002–37.
- [67] Romer, P. M.: „Crazy Explanations for the Productivity Slowdown” in *NBER Macroeconomic Annual 1987*, edited by Fischer, S., Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987.
- [68] Romer, P. M.: „Endogenous Technological Change”, *Journal of Political Economy* 98, 1990, S 71–102.
- [69] Romer, P. M.: „The Origins of Endogenous Growth”, *Journal of Economic Perspectives* 8(1), 1994, 3–22.

-
- [70] Romer, P. M.: „Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization”, *American Economic Review* 77(2), 1997, 56–62.
- [71] Sala-i-Martin, X.: „Fifteen Years of New Growth Economics: What Have We Learned”, in: Loayza, N. and Soto, R. (Ed): *Economic Growth: Sources, Trends, and Cycles*, Central Bank of Chile, Santiago, Chile, 2002, 41–60.
- [72] Shultz, T. W.: „Capital Formation by Education” *Journal of Political Economy*, 68: 571–583, 1960.
- [73] Shultz, T. W.: „Investment in human capital”, *American Economic Review*, 51 (1), 1961 a, 1–17.
- [74] Shultz, T. W.: „Investment in human capital”, *American Economic Review*, 51 (5), 1961 b, 1035–1039.
- [75] Shultz, T. W.: „Reflections on Investment in Man”, *Journal of Political Economy* 70, 1962, S 1-S 8.
- [76] Sianesi, B., Van Reenen, J.: *The Returns to Education: A Review of the Macro-Economic Literature*, Centre for the Economics of Education, London School of Economics and Political Science, 2000.
- [77] Sianesi, B., Van Reenen, J.: *The Returns to Education: A Review of the Empirical Macroeconomic Literature*, The Institute for Fiscal Studies, wp 02/05, 2002.
- [78] Solow, R. M.: „A Contribution to the Theory of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics* 70(1), 1956, 65–94.
- [79] Solow, R. M.: „Technical Change and the Agregate Production Function”, *Review of Economic and Statistics* 39, 1957, 312–20.
- [80] Stevens, P., Weale, M.: „Education and Economic Growth” Paper prepared for G. and J. Johnes (ed) *International Handbook on the Economics of Education*, Edward Elgar, 2003.

